

292
= emb
folios 119 inc
119

Dec 119
17 folios

1

श्रीगणेशायनमः ॐ श्रीपरमात्मनेनमः शुष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोर्विषयविषयिणोस्तमः प्रकाशाव
 हिरुद्वस्वभावयोरितरेतरभावनपपत्रोसिद्धायां तद्वर्माणमपिसुतरामितरेतरभावाचपपत्रिरित्युक्तो
 स्मत्प्रत्ययगोचरेविषयिणविचिदात्मके शुष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरस्वविषयस्तद्वर्माणं चाध्यासस्तद्विपर्यये
 णविषयिणस्तद्वर्माणं चविषये ध्यासोमिष्येति भवितुं युक्तं तथापि अन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकताम
 न्योन्यधर्माध्यास्येतरेतराविवेकेनात्मतविविक्तयोर्द्धर्मधर्मिणोर्धर्मध्याताननिमित्तः सत्मान्तेमि
 पुनीकृत्याहमिदं ममेदमिति नैसर्गिकोयं लोकव्यवहारः आह कोयमध्यासोनामेति उच्यते स्मृति
 रूपाः परत्र पूर्वदृष्टावभासः तं केचिदन्वयान्यधर्माध्यासरतिवदंति केचित्तत्रपदध्यासस्तद्विवे
 काग्रहणनिवंधनोभ्रमरति अन्येतत्तत्रपदध्यासस्तस्यैवविपरीतधर्मत्वकल्पनामाचक्षते सर्वथा
 पिन्यस्यान्यधर्मावभासतां न व्यभिचरति तथाचलोकेचनुभवः श्रुतिकाहिरजतवदवभासते एक
 श्रेष्ठः सद्वितीयवदिति कथं पुनः प्रत्यगात्मनिप्रविषये ध्यासो विषयधर्माणं सर्वो हि पुरोवस्थिते
 विषये विषयांतरमध्यस्थतिशुष्मदस्मत्प्रत्ययायेतस्य च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं त्रयीषि उच्यते न तावदयमेका
 तेनाविषयः प्रत्यक्षप्रत्ययविषयीत्वात् अयरीक्षताच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः न च यमस्ति नियमः पुरोव
 स्थित एव विषये विषयांतरमध्यस्थितव्यमिति अप्रत्यक्षेणाकाशेवालास्तलमलिनताद्यध्यास्येति एव
 मविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यनात्माध्यासः तमेतमेवं लक्षणमध्यासं पंडिताप्रविद्येति मन्ते तद्विवेकेन
 च वस्तुस्वरूपावधारणविद्यानाहः तत्रैवं सति यत्र पदध्यासस्तत्कृतेन गणेन दोषेण वा अणुमात्रेण
 पिसनसंवध्यते तमेतमविद्याव्याप्तात्मानात्मनोरितरेतराध्यासं पुरस्कृत्य सर्वप्रमाणप्रमेयव्यव।

लेषु सकलेषु चाह मेदविकलः सकलो वेति वाच्यधर्मानात्मन्यध्यस्यति तथा देहधर्मान्च कुर्यात् हं स्पूलो हंति
 ह्यामिगच्छामिलं च यामि चेति तर्पणं द्विषधर्मान् नृमूकः काणः क्लीबो वधिशो वाहमिति तथातः करणधर्मा
 नृकामसंकल्पविचिकित्साः ध्यवसायादीन् एवमहं प्रत्यपि नमशोषस्वप्रचारसाक्षिणि प्रत्यगात्मन्यध्यस्य
 तं च प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं द्विषयेत्यंतःकरणद्विषध्यस्यति एवमयमनादिरनंतो नैसर्गिको ।
 ध्यासोमिष्णा प्रत्यग्रूपः कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रवर्तकः सर्वलोकप्रत्यक्षः अस्यानर्थहेतोः प्रहाणयात्मे
 कत्वविराप्रतिपन्नये सर्ववेदांताग्रारम्भंते यथाचायमर्थः सर्वेषां वेदांतानां तथावयमस्यां शारीरकमीमां
 सायां प्रदर्शयिष्यामः वेदांतमीमांसाशास्त्रस्याव्याचिख्यासितस्येदमादिमं सूत्रं अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति
 तत्राप्यशब्दानां तर्पणार्थः परिगृह्यते नाधिकारार्थः ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्यत्वात् मंगलस्य च वा
 क्यार्थसमन्वयाभावात् अर्थांतरप्रयुक्त एव स्य शब्दः शुभमंगलप्रयोजनो भवति पूर्वप्रकृतापेक्षा
 याश्च फलतश्चानंतर्पणार्थावतिरेकात् सति चानंतर्पणार्थत्वे यथाधर्मजिज्ञासा पूर्ववृत्तं वेदाध्ययनं निय
 मेनापेक्षते एवं ब्रह्मजिज्ञासापि पूर्ववृत्तं नियमेनापेक्षते तद्वक्तव्यं स्वाध्यायानंतर्पणं तु समानं नन्विह
 कर्मावबोधनानंतर्पणविशेषः न धर्मजिज्ञासायाः प्रागप्यधीतवेदांतस्य ब्रह्मजिज्ञासाप्यपत्तेः यथा च ह
 हृदयाद्यवदानात्मानं तर्पणनियमः क्रमस्य विवक्षितत्वात् तत्तपे ह क्रमो विवक्षितः शोषशोषितेऽपि
 कृताधिकारे वा प्रमाणभावाद् धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः फलजिज्ञासाभेदाच्च अभ्युदयफलं हि धर्मज्ञा
 नंतच्चानुष्ठानपेक्षा निःश्रेयसफलं तु ब्रह्मज्ञानं न चानुष्ठानांतरापेक्षं भव्यश्च धर्मजिज्ञासो न ता
 नकालोऽस्ति पुरुषस्यापारतंत्र्यात् उक्तं भूतं च ब्रह्मजिज्ञासे नित्यनिर्वृत्तत्वात् प्रकृषव्यापार

हारालौकिकाः वैदिकाश्च प्रवृत्ताः सर्वाणि च शास्त्राणि विधिप्रतिषेधमोक्षराणि कर्षणं पुनरविद्यावद्विषया
णि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चेति उच्यते देहेन्द्रियादिषु हंसमाभिमानहीनस्य प्रमातृत्वानुपप
न्नो प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः न हीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षादिव्यवहारः संभवति न चाधिष्ठानमंतरेणोद्दि
यव्यापारः संभवति न चान्मयात्मात्माभावेन देहेन कश्चिद्व्याप्रियते न चेतस्मिन् सर्वस्मिन्नसत्यसंगस्यात्म
नः प्रमातृत्वमुपपद्यते न च प्रमातृत्वमंतरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षा
दीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चेति पञ्चादिभिश्चाविशेषात् यथा हि पञ्चादयः शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां संवंधे
सति शब्दादिविज्ञाने प्रति कृत्वा ज्ञाते ततो निवर्तते अमुकं ज्ञाते प्रवर्तते यथा देहो ज्ञात करं पुरुषमभिमुखमुप
लभ्य मोहं तु मयमिच्छतीति यत्नायितुमारभते हरितं तृणं पूर्णपाणिमुपलभ्य तं प्रत्यभिमुखीभवति एवं
पुरुषा अपि व्युत्पन्नचिन्ताः क्रूरदृष्टीनां क्रोधातः खड्गो ज्ञात करं नृवल्लवत उपलभ्य ततो निवर्तते तद्विपरीता
त्यतिप्रभिमुखीभवति अतः समाना पञ्चादिभिः पुरुषाणां प्रमाणप्रमेयव्यवहारः पञ्चादीनां च सिद्धो
ऽविवेकपूर्वकः प्रत्यक्षादिव्यवहारः तस्मात्मान्यदर्शनाद्युत्पत्तिमतामपि पुरुषाणां प्रत्यक्षादिव्यवहा
रस्तत्कालः समान इति निश्चीयते शास्त्रीये तु व्यवहारे यद्यपि बुद्धिपूर्वकारीना विदित्वात्मनः परलोकः
संवंधमधिक्रियते तथापि न वेदांतवेद्यमशानायाचतीतमपेक्ष्य सत्तत्तादिभेदमसंसार्यात्मतत्त्वमपि
कारेऽपेक्षते अनुपयोगात् अधिकारविरोधाच्च प्राक्तन्याभूतात्मविज्ञानात् प्रवर्तमानं शास्त्रमविद्या
वद्विषयत्वात् निवर्तते तथा हि ब्राह्मणो यजेतेत्यादीनि शास्त्राणि प्रात्मनि वर्णाश्रमवयोवस्थादिवि
शेषाध्यासमाश्रित्य प्रवर्तते अध्यासो नाम तस्मिंस्तद्बुद्धिरित्यवोचामः तद्यथा पुत्रभार्यादिषु विक

3

गमाच्च यतोवाङ्मनोऽन्तर्निष्ठमन्तेरप्यस्याः प्रुतयः तद्विजिज्ञासस्वतद्रूपेति प्रत्यक्षमेव ब्रह्मणो जि-
ज्ञासाकर्मत्वं दर्शयन्ति तच्च कर्मणि षष्ठीपरिग्रहे सूत्रेणानुगतमभवति तस्माद्ब्रह्मण उतिकर्मणि षष्ठी-
ज्ञातुमिच्छाजिज्ञासाप्रवर्गतिफलपर्यन्तं ज्ञानं सन्वाच्याया उच्छायाकर्मफलविषयतादिच्छायाज्ञाने-
न हि प्रमाणेनावगंतमिष्टं ब्रह्म ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थो निःशेषसंसारबीजाविद्याशनर्पनिवर्हणत्-
तस्माद्ब्रह्मजिज्ञासितव्यं तत्पुनर्ब्रह्मप्रसिद्धमप्रसिद्धं वा स्यात् यदि प्रसिद्धं न जिज्ञासितव्यं अथाप्रसि-
द्धं नैव पाकं जिज्ञासितुमिति उच्यते अस्ति वा न ब्रह्म नित्यं शुद्धं बुद्धं स्वभावसर्वज्ञं सर्वशक्तिसम-
न्वितं ब्रह्म शास्त्रसिद्धिब्युत्पाद्यमानस्थानित्यशुद्धत्वादयोः र्थाः प्रतीयन्ते ब्रह्मतेर्धातोर्र्थानुगमात् सर्वस्यात्म-
त्वाच्च ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः सर्वोद्यात्मास्तित्वं प्रत्येति न नाहमस्मीति यदि हि नात्मास्तित्वप्रसिद्धिः स्यात्
सर्वोपिलोको नाहमस्मीति प्रतीयात् आत्मा च ब्रह्म यदि तर्हि लोके ब्रह्मात्मत्वेन प्रसिद्धमस्ति ततो ज्ञा-
नमेवेत्यजिज्ञास्यत्वं पुनरापन्नं न तद्विषयं प्रतिविप्रतिपत्तेः देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति प्राकृता-
जनाः लोकापतिकाश्च प्रतिपन्नाः इन्द्रियाण्येव चेतनान्यात्मेत्यपरे मन उत्पन्ने विज्ञानमात्रं चानि-
कमित्येके शून्यमित्यपरे अस्ति देहादिव्यतिरिक्तः संसारी कर्त्तृभोक्तेत्यपरे भोक्ते व केवलं न कर्त्तृत्वे के-
अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति केचित् आत्मा स भोक्तृरित्यपरे एवं ब्रह्मो विप्र-
तिपन्नाः प्रक्तिवाक्यतदाभाससमाश्रयाः संतः तत्राविचार्य यत्किंचित्प्रतिपद्यमानो निःश्रेयसात्
प्रतिहन्येत अनर्पचेयात् तस्माद्ब्रह्मजिज्ञासापन्ना समुत्वेन वेदात्वाक्यमीमांसा तदविरोधितर्को-
पकरणानिः श्रेयसप्रयोजनाप्रसूयते ब्रह्मजिज्ञासितव्यमित्युक्तं किंलक्षणं पुनस्तद्रूपेति

उं.
२

तत्र चोदनाप्रवृत्तिभेदाच्च यद्विचोदनाधर्मस्य लक्षणं ।। विवरे निपुणैर्नैव पुरुषमवबोधयति ब्रह्म
चोदनात् पुरुषमवबोधयत्येव केवलमवबोधस्य चोदनाजन्यात्वाच्च पुरुषोऽवबोधे निपुण्यते यथात्ता
पे संनिकर्षणार्थावबोधे तद्वत् तस्मात्किमपि वक्तव्यं पदनंतरं ब्रह्मजिज्ञासापदिशपतेति उच्यते नि
त्यानित्यवस्तुविवेकः उहासुत्रार्थफलभोगविरागः शमदमादिसाधनसंपत्सुसुक्ष्मत्वेति तेषु हि
सत्सु प्रागापि धर्मजिज्ञासाया ऊर्द्धं च शक्यते ब्रह्मजिज्ञासितुं ज्ञातुं च न विपर्ययेत स्यादथ शब्देन यथा ।
तसाधनसंपत्त्या नंतरं यमुपदिशपते अतः शब्दो हेतुर्थः यस्याद्देद एवाग्निहोत्रादीनां श्रेयः साधनाना
मनित्यफलतां दर्शयति तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते एवमेव सुत्रपुण्यजितो लोकः क्षीयत इत्या
दि तथा ब्रह्मज्ञानादपि परंपुरुषार्थदर्शयति ब्रह्मविदाप्नोति परमितादि तस्माद्यथा कृतसाधनसं
पत्त्यनंतरं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मचवक्ष्यमाणलक्षणं जन्माद्यस्य यत इति अतए
वन ब्रह्मशब्दस्य ज्ञात्याद्यर्थो न रमाशंकितव्यं ब्रह्मण उक्तिकर्मणि षष्ठी न शेषे जिज्ञासा ये च त्वान् जिज्ञा
सायाः जिज्ञासां तदनिर्देशाच्च न च शेष षष्ठी परिग्रहेऽपि ब्रह्मणो जिज्ञासा कर्मत्वं च विरुध्यते संवंध
सामान्यस्य विशेषनिष्ठत्वात् एवमपि प्रत्यक्षं ब्रह्मणः कर्मत्वस्य त्वज्जसामान्यद्वारेण परोक्षं ब्रह्मणः
कर्मत्वं कल्पयतो तत्र व्यर्थः यथासाक्षात् न व्यर्थः ब्रह्मश्रिता शेषविचारप्रतिनिर्णयत्वादिति चेत् न प्र
धानपरिग्रहे तदपेक्षितानामपेक्षितत्वात् ब्रह्महिज्ञानेनाप्तुमीप्सिततमत्वात् प्रधानं तस्मिन् प्रधाने
ने जिज्ञासा कर्मणि परिगृहीते ये हि जिज्ञासिते विना ब्रह्मजिज्ञासितं न भवति तान्यर्थात् जिज्ञास्ये वेति न
ष्टुष्टकसूत्रमित्यादि यथा राजासौ तौ तस्यैव परिवारस्य राजा गमनसुक्तं भवति तद्वत् अत्यनु

श्रुतिः पंडितो मेधावी शंभारानेवोपसंयजेतैव मेवेहाचार्यवान्पुरुषोवेदेति च पुरुषबुद्धिसाहाय्य
 मात्मनोदर्शयति नयमैजिज्ञासायाभिव्युत्पादय एव प्रमाणं ब्रह्मजिज्ञासायां किंतु श्रुत्यादयोऽनुभ
 वादयश्च यथासंभवमिह प्रमाणं अनुभवावसानत्वात् भूतवस्तुविषयत्वाच्च ब्रह्मविज्ञानस्य कर्त
 वोहिविषयेनानुभवापेक्षारहितिश्रुत्यादीनामेव प्रमाणं स्यात् पुरुषाधीनात्मत्वाभावाच्च कर्तव्यस्य
 कर्तृमकर्तृमन्यथावाकर्तृशक्तौ किं वैदिकं च कर्म यथाऽश्वेन गच्छति यद्भ्यामन्यथावानवागच्छ
 तीति तथा प्रतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति उदिते जुहोति अनुदिते जुहो
 तीति विधिप्रतिषेधाच्चात्रार्थवतः सुर्विकल्पोत्सर्गापवादश्च न तु वस्तुवैवेद्येनैव अस्ति नास्तीति वा वि
 कल्पते विकल्पनास्तु पुरुषबुद्ध्यापेक्षाः न वस्तुपाथात्पत्नानं पुरुषबुद्ध्यापेक्षं किंतर्हि वस्तुतत्र
 मेव तत् न हि स्थानावेकस्मिन् स्थाने वा पुरुषो वा न्योवेति तत्त्वज्ञानं संभवति तत्र पुरुषो न्योवे
 तिमिष्णाज्ञानं स्थाने रेवेति तत्त्वज्ञानं वस्तुतत्रत्वात् एवं भूतवस्तुविषयाणां प्रमाणं वस्तुतत्र
 तत्रैव सति ब्रह्मज्ञानमपि वस्तुतत्रमेव भूतवस्तुविषयत्वात् ननु भूतवस्तुत्वं ब्रह्मणः प्रमाणं
 तत्र विषयत्वमेवेति वेदांतवाक्यविचारणार्थं कैवलात् न इन्द्रियाविषयत्वे संवधाग्रहणत्
 स्वभावतो विषयविषयाणीन्द्रियाणि न ब्रह्मविषयाणि सतीन्द्रियविषयत्वे ब्रह्मण रदं ब्रह्मण संव
 दं कार्यमिति गृह्येत कार्यमात्रमेव गृह्यमाणं किं ब्रह्मण संवदं किमन्येन केन चिद्वा संवदमिति
 न शक्यं निश्चेतुं तस्माज्ज्ञानादिसूत्रं नानुमानोपन्यासार्थं किंतर्हि वेदांतवाक्यप्रदर्शनार्थं किं
 पुनस्तद्वेदांतवाक्यं यत्सूत्रेण हलिलक्षणादिभिर्भूतैर्वाक्यैर्वस्तुतत्त्वात्पितरमुपससारय ।

आह भगवानुसूत्रकारः जन्माद्यस्यतः २ जन्मउत्पत्तिरादिरस्येति तद्गुणसंविज्ञानवद्बुद्धीहिः जन्मस्थि
तिभंगसमासार्थः जन्मनश्चादित्वंश्रुतिनिर्देशापेक्षं वस्तुवृत्तापेक्षं च श्रुतिनिर्देशास्तावत् यतोवाचमानि
भूतानि जायंत इत्यस्मिन्वाक्ये जन्मस्थितिप्रलयाणां क्रमदर्शनात् वस्तुवृत्तमपि जन्मनालवद्यात्मस्य ध ।
र्मिणः स्थितिप्रलयसंभवात् असेति प्रत्यक्षादिसंनिधापितस्य धर्मिण उदमानिर्देशः पक्षीजन्मादिधर्मसं
बंधार्था यत इति कारणानिर्देशः अस्य जगतो नामरूपाभ्यां व्याकृतस्थाने ककर्त्तृभोक्तृसंयुक्तस्य प्रतिनियतदे
शकालनिमित्तक्रियाफलप्रयस्यमनसाप्यचित्परचना रूपस्य जन्मस्थितिभंगस्यतः सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः कार
णद्वयवतितद्ब्रह्मेति वाक्यशेषः अन्येषामपि भावविकाराणां त्रिषेवांतर्भावं इति जन्मस्थितिनाशनामिह
ग्रहणं पास्तुपरिपठितानां तु जातेः स्तीत्यादीनां ग्रहणे तेषां जगतः स्थितिकाले संभाव्यमानस्वान्मूल
कारणादुत्पत्तिस्थितिनाशः जगतो न गृहीताः स्वरित्वाशंको न तन्माशंकीति यत उत्पत्तिर्ब्रह्मणस्तत्रैव स्थि
तिः प्रलयश्च ते गृह्यंते न यथोक्तविशेषणस्य जगतो यथोक्तविशेषणमौश्वरं मत्तान्यतः प्रधानादचेता ।
नादणुभ्यो वाऽभावात्संसारिणो बोध्यं आदिसंभावयितुं शक्यं न च स्वभावतः विशिष्टदेशकालनिमि
त्रोपादानात् एतदेवानुमानं संशयार्थतिरिक्तैश्चरास्तित्वादिसाधनमौश्वरकारणिनो मन्यंते नन्वि
हापितदेवोपन्यस्तं जन्मादिसूत्रेन वेदांतवाक्यप्रचार्थत्वात् सूत्राणां एतदेवानुमानो वेदांतवाक्या
निसूत्रैरुदाहृत्य विचार्यते वाक्यार्थविचारणाध्यवसाननिर्घृता हि ब्रह्मावगतिः नानुमानादिश्रमा ।
एतदुत्तरनिर्दिष्टा सत्सु वेदांतवाक्ये जन्मादिकारणवादिषु तदर्थग्रहणदाढ्यायानुमानमपि वेदांत
वाक्यादिवोदीयमानं न ज्ञानिनां नैव च सहायत्वेन तर्कस्याभ्युपेतत्वात् श्रोतव्यो मतव्य इति

शा-भा-
५

5

शंकोतसामासां च विवर्तयितुमिदं तत्तद्वृत्तेषां सुयोनितादिति ३ कथं पुनर्व्रक्षणाः शास्त्र
प्रमाणकत्वमुच्यते यावत्तत्प्रमाणस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानामितिक्रियापरत्वं शास्त्रस्य प्र
दर्शितं अतो वेदांतानां मानर्थक्यं प्रक्रियार्थत्वात् कर्तृदेवतादिप्रकाशनार्थत्वेन वा क्रियाविधिप्रोष
त्वं उपासनादिक्रियांतर्कविधानार्थत्वं न हि परिनिष्ठितवस्तुप्रतिपादनं संभवति प्रत्यक्षादिविषयत्वा
त् परिनिष्ठितवस्तुनः तत्प्रतिपादने च हि योपादेयपरहिते पुरुषार्थत्वाभावात् अतएव सोरोदीदिभ्य
वगादीनां मानर्थक्यं भाभूदिति विधिना ते कवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्मरितित्वात् कत्वेनार्थवत्त्वमु
क्तं मंत्राणां च रघेतेत्यादीनां क्रियातत्साधनाभिधायित्वेन कर्मसमवायित्वमुक्तं न कचिदपि वेद
वाक्यानां विधिसंस्पर्शमंतरेणार्थवत्त्वाद्दृष्टा उपपन्ना वा न च परिनिष्ठिते वस्तुस्वरूपे विधिः संभव
तिक्रियाविषयत्वाद्विधेः तस्मात्कर्मापेक्षितकर्तृस्वरूपदेवतादिप्रकाशनेन क्रियाविधिप्रोष
त्वं वेदांतानां अथ प्रकरणंतरभयाने तदभ्युपगम्यते तस्यापि स्ववाक्यगतोपासनादिकर्मपर
त्वं तस्मान्न व्रक्षणाः शास्त्रयोनित्वमेव प्राप्ते उच्यते ३ तत्र समन्वयात् ४ तथा च पूर्वपक्षव्या
वृत्त्यर्थः तद्वत्सर्वं सर्वशक्तिजगद्युत्पत्तिस्थितिलयकारणं वेदांतशास्त्रादवगम्यते कथं
समन्वयात् सर्वे बुद्धिवेदांते सुवाक्यानि तात्पर्येणैतस्मार्थस्य प्रतिपादकत्वेन समन्वयगतानि
सदेव सोम्यदमय आसीदेकमेवाद्वितीयं आत्मा वा उदमेक एवाय आसीत् तदेतद्वत्त्वात् पूर्वमन
परमनेतरमवाप्तमयमात्मा व्रक्षणां सर्वानुभूः वसो वेदमृतं पुरस्तादित्यादीनि न च तद्वत्ता ।
नापदानां व्रक्षणां स्व रूपविषये निमित्ते समन्वयेऽवगम्यमानेऽप्यतिवक्तव्यता प्रकृतानुहाय

उ-
५

भीहिभगवो ब्रह्मेत्युपक्रम्य हउतो वा उमानि जायंते येन जातिर्जीवंति मृत्युमर्थं तमभिसंविशन्ति तद्वि
जिज्ञासस्तत्तद्ब्रह्मेति तस्य च निर्णयवाक्यं आनन्दो वरखल्विमानिभूतानि जायंते आनन्देन जातानि
जीवंति आनन्दं प्रयंत्यभिसंविशन्तीति अन्यान्यप्येवं जातीयकानि वाक्यानि नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस
र्वज्ञस्वरूपकोशविषयाण्युदाहरत्वा नि ३ जगत्कारणत्वप्रदर्शनेन सर्वज्ञं ब्रह्मेत्युपदिष्टं
तदेव हठयन्नाह शास्त्रयो नित्वादिति ३ महत्तत्त्ववेदादेः शास्त्रस्यानेकविद्यास्थानोपलब्धित
स्य प्रदीपवत् एतच्छास्त्रयोनिनः सर्वज्ञकल्पस्थयोनिः कारणं ब्रह्म न हीदृशास्त्रशास्त्रस्य अग्वेदादिल
क्षणस्य सर्वज्ञगुणान्वितस्य सर्वज्ञादन्यतः संभवोस्ति यद्यद्विस्तरार्थं शास्त्रं यस्मात्पुरुषविशेषा।
संभवति यथा व्याकरणादिपाणिन्यादेः ज्ञेयेकदेशार्थमपि सततोप्यधिकतरविज्ञान इति प्र
सिद्धं लोके किमु वक्तव्यमनेकशास्त्रावामेदभिन्नस्य देवतिर्गुणानुष्यवर्णप्रमादिप्रविभागहेतोः
अग्वेदाद्याख्यास्य सर्वज्ञानाकरस्याप्रयत्नेनैव लीला न्यायेन पुरुषनिश्चासवयस्मान्महतोभू
तायोनेः संभवः अस्ममहतोभूतस्य निश्चसितमेतद्यद्वेदउत्पादिश्रुतेः तस्य महतोभूतस्य
निरतिशायं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं चेति अथवा यथोक्तं अग्वेदादिशास्त्रयोनिः कारणप्रमा
णमस्य ब्रह्माण्यथावत् स्वरूपाधिगमेशास्त्रादेव प्रमाणं जगत्तोजन्मादिकारणं ब्रह्माधिग
म्यते इत्यभिप्रायः शास्त्रादौ हतं पूर्वसूत्रे यतो वा उमानिभूतानि जायंते इत्यादि किमर्थं तद्दी
दंसूत्रेणावता पूर्वसूत्रं एवं जातीयकं शास्त्रमुदाहृत्य शास्त्रयो नित्वं ब्रह्माणे दर्शितं उच्यते
तत्र सूत्राक्षरेण शास्त्रस्यापुपादानाज्जन्मादिसूत्रकारणकोवलमनुमानमुपन्यस्तमित्या

श्रुतकल्पनाप्रसंगात् न च तेषां कर्तृस्वरूपप्रतिपादनपरतावसीयते तत्केन कं पश्येदित्यादिक्रि
याकारकाफलनिराकरणश्रुतेः न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपि प्रत्यक्षादिविषयत्वे तत्र मसी
ति ब्रह्मात्मभावस्य शास्त्रसंतरेणानवगम्यमानत्वात् यन्तु हेयोपादे परहितत्वात् उपदेशानर्थक्य
मिति नैष दोषः हेयोपादेयशून्यब्रह्मात्मावगमादेव सर्वक्लेशप्रहाणान् प्रकथयार्थसिद्धेः देवता
दिप्रतिपादनस्य तु स्ववाक्यगतोपासनार्थत्वेऽपि न कश्चिद्विरोधः न तत्र तत्र ब्रह्मण उपसनाविधिषोष
त्वसंभवति एकत्वे हेयोपादेयशून्यतया क्रियाकारकादिहेतुविज्ञानोपमर्दोपपत्तेः न ह्येकत्ववि
ज्ञानेनोन्मथितस्य हेतुविज्ञानस्य पुनः संभवोक्तिर्येनोपासनाविधिषोषत्वंब्रह्मणः प्रतिपद्येत य
द्यप्यन्यत्र वेदवाक्यानां विधिं संस्पर्शमंतरेण प्रमाणत्वेन दृष्टं तथाप्यात्मविज्ञानस्य फलपर्यंत
त्वात् तद्विषयस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यं शक्यं प्रत्याख्यातं न चानुमानगम्यशास्त्रप्रामाण्येनान्यत्र दृष्टं नि
दर्शनमप्येते तस्मात्सिद्धंब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मण्येव शास्त्रेण ब्रह्मसमर्प्यते यथा गृहाहवनीयादीन्पल्लोकिकान्य
थिविधिषोषतया शास्त्रेण सारं हेतुद्वयकृत एतत् प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनात्वाच्छास्त्रस्य त
थाहि शास्त्रतात्पर्यविदः शास्त्रस्यार्थः कर्मावबोधनं चोदनेति क्रियायां प्रवर्तकं वचनं तस्य ज्ञा
नमुपादेशः तद्वृत्तान्तेऽपि यार्थेन समास्तापः शास्त्रापस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानामिति च अ
तः प्रकथं चिद्विषयविशेषादिनां प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनात्वाच्छास्त्रस्य त
थाहि शास्त्रतात्पर्यविदः शास्त्रस्यार्थः कर्मावबोधनं चोदनेति क्रियायां प्रवर्तकं वचनं तस्य ज्ञा
नमुपादेशः तद्वृत्तान्तेऽपि यार्थेन समास्तापः शास्त्रापस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानामिति च अ

प्रत्यक्षेणैव तदुक्तं शरीरवाङ्मयमधिकं यथा नैव विषयेन्द्रियसंयोगजन्ये ब्रह्मादिस्थावरांतेषु प्रसिद्धे
मनुष्यादिषु भाङ्गस्यैव देहवत्सत्वात् तारतम्यमनुभूयते ततश्च तदेतौ धर्मस्तारतम्यगम्यते
धर्मतारतम्यादधिकारतारतम्यप्रसिद्धं चार्थितसामर्थ्यादिदृक्तादिकृतमधिकारितारतम्यं तथा च
यागाद्यनुष्ठापिनामेव विद्यासमाधिविशेषादुत्तरेण यथागमनं केवलैरिष्टापूर्तदत्तसाधनैर्धू
मादिक्रमेण दत्तितो न यथागमनं तत्रापि स्वावतारतम्यं चणास्वावतंसपातमुचितेन तस्माद्भूयते तथा
मनुष्यादिषु नैव तदुक्तं शरीरवाङ्मयमधिकं यथा नैव विषयेन्द्रियसंयोगजन्ये ब्रह्मादिस्थावरांतेषु प्रसिद्धे
नः तथा कर्तव्यं गतेषु योगातेषु च देहवत्सत्वात् तारतम्यदर्शनात् तदेतौ धर्मस्तारतम्यप्रतिषेधो द्वा लक्ष
णस्य तदनुष्ठापिनां च तारतम्यगम्यते एवमविद्यादिदोषवत्तां धर्माधर्मतारतम्यनिमित्तं शरीरोपादानं
वैकं सत्त्वं तारतम्यमनित्यं संसारत्रयेण प्रसिद्धं तथा च श्रुतिः न वै शरीरस्य सतः
प्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीति गणावर्णितसंसारत्रयमनुवदति अशरीरवावसंतं न प्रियाप्रियेसु ।
शतश्रुतिप्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधो द्वा लक्षणाधर्मकार्यत्वं मोक्षाख्यस्याशरीरत्वस्य प्रतिषि
धतश्रुतिगम्यते धर्मकार्यत्वेन प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधो नोपपद्यते अशरीरत्वमेव धर्मकार्य
मिति चेत् न तस्यासाभानिकत्वात् अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेऽवस्थितं महान्तं विभुमात्मानं मत्वा
धीनो न शोचति अथाप्येव तदुक्तं शरीरवाङ्मयमधिकं यथा नैव विषयेन्द्रियसंयोगजन्ये ब्रह्मादिस्थावरांतेषु प्रसिद्धे
तत्त्वाणामोक्षाख्यमशरीरत्वमेव धर्मकार्यत्वं मोक्षाख्यस्याशरीरत्वस्य प्रतिषि
धतश्रुतिगम्यते धर्मकार्यत्वेन प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधो नोपपद्यते अशरीरत्वमेव धर्मकार्य
मिति चेत् न तस्यासाभानिकत्वात् अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेऽवस्थितं महान्तं विभुमात्मानं मत्वा

श्री-भा-
८

लिङ्गं वेदिवेदितवेदनादिभेदमयमयति तथाचशास्त्रं यस्यामतंतस्यमतंमतंयस्यनवेदसः अ
विज्ञातंविज्ञातंविज्ञातमविज्ञातं नदृष्टं दृष्टं पश्येन्नश्रुतेः श्रोतारं श्रुत्याः नमतेर्मतारंमन्त्रो
नविज्ञातेर्विज्ञातारंविज्ञातंयादितैवमादि अतोविद्याकल्पितसंसारित्वनिवर्तनेननित्यमुक्ता
त्मद्रष्टारूपसमर्पणान्नमोक्षस्यानित्यत्वदोषः यस्यात्त्यायोमोक्षस्तस्यमानसंवावाचिकंवाकार्य
मपेक्षतइतिपुक्तंतथाविकार्यत्वेचतयोः यत्तयोर्मोक्षस्यध्रुवमनित्यत्वंनहिदध्यादिकार्यमुत्पा
द्यंवाचटादिनित्यं दृष्टंलोके नचाप्यत्वेनापिकार्योपेक्षास्वात्मरूपत्वेसत्यनाप्यत्वात् स्वरूपवतिरिक्त
तेपित्रसण्णनाप्यत्वंसर्वगतत्वेननित्यान्नस्वरूपत्वात् सर्वेणब्रह्मणः आकाशस्येवनापिसंस्कार्योमो
क्षः येनव्यापारमपेक्षतेसंस्कारोहिनामसंस्कार्यस्यगुणाधानेनवास्यादोषापनयनेनवानतावहु
णाधानेनसंभवतिअनाधेयातिशयब्रह्मस्वरूपस्वात्मोक्षस्यापदोषापनयनेननित्यशुद्धबुद्धव
द्यस्वरूपत्वान्मोक्षस्य नन्वात्मधर्मवसंस्तिरोभूतोमोक्षः क्रिययात्मनिसंस्क्रियमाणेअभिव्यज्यते
यथादर्शनिचर्षणक्रिययासंस्क्रियमाणेभासरत्तधर्मइतिचेन्न क्रियाप्रपत्तानुपपत्तेरात्मनः प
राप्रयाक्रियातमविकुर्वतीनेवात्मानंलभते यथात्माक्रिययाविप्रियेतअनित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत
अविकार्योयस्यचतइतिचैवमादीनिवाक्यानिवाधेरन् तच्चानिष्टं तस्यान्नस्वाप्रयाक्रियाआत्मनः
संभवति अन्याप्रयायास्तुक्रियायाअविषयत्वात्तथाआत्मासंस्क्रियते ननुदेहाप्रपयास्नाना
चमनयज्ञोषवीतधारणादिक्रिययादेहीसंस्क्रियमाणोद्रष्टुः नदेहादिसंहतस्यैवाविद्यागृहीत
स्यात्मनःसंस्क्रियमाणत्वात् प्रत्यक्षं हिज्ञानाचमनादेर्देहसमवापितं तथादेहाप्रपयातसंहत

३-
८

मंशुनि मिथ्याज्ञानात् प्रोक्तं दृष्टं प्रतिमिथ्याज्ञानापायश्च ब्रह्मण्येकत्वविज्ञानाद्भवति नचेदंब्रह्म
त्मकविज्ञानं संप्रपुण्यपानं न वै मनोऽन्ताः विश्वे देवाश्च न तमेव सते न लोकं जयतीति न चाध्यास
रूपं यथा मनो ब्रह्मेत्युपासीतादिसो ब्रह्मेत्यादेश इति च मन आदिमाध्यासप्रसङ्गाध्यासः नापि विशि
ष्टक्रियायामिति मित्रेण प्रवर्गः प्राणोवावसंवर्ग इति वत् नाप्याज्यावेक्षणमदिवत्कर्मो ग
संस्काररूपं संपदादिक रूपे ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेभ्युपगम्यमाने तत्त्वमस्य हंब्रह्मास्य यमात्मा ब्रह्मेत्ये
वमादीनां नामानां ब्रह्मात्मैकत्ववस्तु प्रतिपादनपरः पदसमन्वयः पीड्यते अभिप्रेतं हृदयं यथिः
हृद्यं ते सर्वं संशय इति चेमादीनि अविद्यानिवृत्तिफलश्रवणानि उपरुधेरन् ब्रह्मवेदब्रह्मेव भव
तीति चेवमादीनि तद्वावापतिवचनानि संपदादिपक्षेन सामंजस्येनोपपद्येरन् तस्मात्संप
दादिरूपं ब्रह्मात्मैकविज्ञानं अतो न पुरुष व्यापारतंत्रा ब्रह्मविद्या किं तर्हि प्रत्यक्षमपि प्रमाणविष
यवस्तुत्याज नवद्वलं ज्ञेय एतं भूतस्य च ब्रह्मणस्तत्त्वज्ञानवनकया चिद्युक्ता शक्यः कार्यानुप्र
वेशः कल्पमित्यं न च विदित्वा कर्मत्वेन कार्यानुप्रवेशो ब्रह्मणः अन्यदेव तद्विदितादयोऽ
विद्यता न भूतिविदिदिः यत्कालप्रतिषेधायेनेदं सर्वविज्ञानाति तं केन विज्ञानी यादिति च
तन्मोक्षमिदं विद्या कर्मत्वं न भवति पद्माचान्नुदितं येन वागभ्युदित इति अविष
यत्वे ब्रह्मण्येव न स्यात्तदेव न भवति न चेदं यदिदमुपासत इति अविषयत्वे ब्रह्मणः शास्त्र
मानित्वाद्यप्यभिप्रेति चेन्न भवति न चेदं यदिदमुपासत इति अविषयत्वे ब्रह्मणः शास्त्र
दिशय भूतं ब्रह्मण्येव न भवति न चेदं यदिदमुपासत इति अविषयत्वे ब्रह्मणः शास्त्र

किं हि त्वं वा कल्पयितुं शक्यं त्रिगुणत्वात्तु प्रधानस्य सर्वज्ञानकारणभूतं सत्त्वं प्रधानावस्थायामपि विद्यत
 इति प्रधानस्याचेतनस्यैव सत्त्वं सर्वज्ञत्वं स्य चर्यते वेदांतेषु अवश्यं च त्वयापि सर्वज्ञं ब्रह्माभ्युपगच्छतास
 र्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञत्वमभ्युपगच्छतव्यं न हि सर्वविषयं ज्ञानं कुर्वदेव ब्रह्म वर्तते तथा हि ज्ञानस्य नि
 त्यत्वे ज्ञानक्रियां प्रतिस्वातंत्र्यं ब्रह्मणो हीयेत अथानित्यं तदिति ज्ञानक्रियाया उपरमेनापि ब्रह्मतदा सर्व
 ज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञत्वमापन्नति अपि च प्रागुत्पत्तेः सर्वकारकशून्यं ब्रह्म स्यते त्वया न च ज्ञानसा
 धनानां शरीरं द्रियादीनामभावे ज्ञानोत्पत्तिकस्य चिदप्यप्यत्रापि च प्रधानस्य चानेकात्मकस्य परिणाम
 संभवात् कारणत्वोपपत्तिर्यदादिवत्तनासंहतस्यैकात्मकस्य ब्रह्मण उत्पत्तेर्वै प्राप्नुते इदं सूत्रमारभ्यते ई
 क्षतेर्नाशश्च ५ न सांख्यप्रकल्पितमचेतनं प्रधानं जगतः कारणं शक्यं वेदांतेषां अपि त्वं अशङ्कित
 त्कथमशङ्कत्वं ईक्षते ईक्षितत्वं अथवा तत्कारणस्य कथमेवं हि श्रूयते सदेव सौम्ये दमग्र आसीदेकमे
 वा द्वितीयमित्युपक्रम्य तदैक्षतवज्जुषां प्रजापेयेति तत्रैजो सृजतेति तत्रैदं शास्त्रवाच्यं नाम रूप व्याकृ
 तं जगत्प्रागुत्पत्तेः सदात्मनावधार्यतस्यैव प्रकृतस्य सच्छब्दवाच्यस्यैव जगत्प्रागुत्पत्तेः प्रभूतेः स्रष्टृ
 त्वदर्शयति तथा न्यत्र आत्मा वा उदमेक एवाम आसीत् नान्यत्वं किं च न मिषत् स एक्षतलोकां नुसृजा
 इति स इमान् लोकान् सृजतेति ईक्षणापूर्विकामेव सृष्टिमाचष्टे च चिच्छेषोऽशकलं प्रकृतं प्रकृत्याह
 स ईक्षं चक्रे स प्राणमसृजतेति ईक्षणापूर्विकामेव सृष्टिमाचष्टे ईक्षतेरिति च धातुर्न निर्देशोऽभिप्रे
 तो यजतेरिति वज्रधातुनिर्देशः तेन यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तत्पल्लवादेतद्ब्रह्म नाम रूप
 मज्ञं च जायते इत्येवमादीन्यपि सर्वज्ञेश्वरकारणपराणि वाक्यान्मुदाहर्तव्यानि यत्तत्तत्सत्त्वधर्म

प्रमातृकाणि प्रमाणानि च भवितुमर्हतीति उपनिषद्ः गौणमिच्छात्मनोऽन्ते प्रवदेहादिवाधनात् सङ्गस्यात्मा
हमित्येवं बोधे कार्यं कथं भवेत् अन्तेष्ट्यात्मविज्ञात्वाच्च प्रमातृत्वमात्मनश्च निष्ठः स्यात्प्रमातृत्वपापमदोषादि
वर्जितः देहात्मप्रत्ययोपद्रव्यमाणात् न कल्पितः लोकिके तद्वदेवेदं प्रमाणत्वात्मनिश्चयादिति एवं ताव
देदं तवाकाशं ब्रह्मात्मा वा गतिप्रयोजनानां तात्पर्येण समन्वितानां अंतरेण पिकार्यानुप्रवेधाप्रसंगेप
र्यवसानमित्युक्तं ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वशक्तिजगदुत्पत्तिस्थितिनाशकारणमित्युक्तं सांख्यादपस्तु परिनिष्ठि
तं ब्रह्म प्रमाणं तन्नाममेवेति मन्यमानाः प्रधानादीनिकारणान्तराण्यनुमिमामास्तत्परतयेव वेदांत
वाक्यानियोजयन्ति सर्वमेव वेदांतवाक्येषु सृष्टिविषयेषु अनुमानेनैव कार्येण कारणं लिख्यमिषितं प्रधा
नपुरुषसंयोगाः नित्यानुमेयाः इति सांख्यामन्येते काणादास्तु एतेभ्य एव वाक्येभ्य ईश्वरनिमित्तकार
णान्यनुमिमतेषां ससमवायिकारणं एव मन्येति तार्किकाः वाक्याभासपुत्र्याभासावष्टभाः पूर्वपक्षवा
दिन उहोतिष्ठन्ति तत्र पदवाक्यप्रमाणसेनाचार्येण वेदांतवाक्यानां ब्रह्मात्मावगतिपरत्वप्रदर्शनाय
वाक्याभासपुत्र्याभासप्रतिपक्षगः पूर्वपक्षोक्त्याप्यनिराकियन्ते तत्र सांख्याः प्रधानं त्रिगुणमचेतनं ज
गतः कारणमिति मन्यमानाः आहुः यानि च वेदांतवाक्यानि सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्वैश्वानराजगताकारण
त्वं दर्शयन्ति वाचसानि प्रधा नकारणपक्षेऽपि योजयितुं शक्यं ते सर्वशक्तित्वं तावत्प्रधानस्यापि स्वविका
रविकल्पमुपपद्यते एवं सर्वज्ञत्वमप्युपपद्यते कथं यत्तज्ज्ञानं मन्यसे सत्त्वधर्मः सत्त्वात्संजायते ज्ञान
मिति स्मृतेः तेन च सत्त्वधर्मेण भूमेन सा रणवतः पुरुषः सर्वज्ञयोगिनः प्रसिद्धाः सत्त्वस्य हि
निरतिशयात् कार्ये सर्वज्ञत्वं युसिद्धं तत्रैव तात्कार्यकारणस्य पुरुषस्योपलब्धिमात्रस्य सर्वज्ञत्वं

ब्रूमः यत्प्रसाददियोगिनामप्यतीता नागतविषयं प्रत्यक्षं ज्ञानमिच्छंति योगशास्त्रविदः किमु वक्तव्यं तस्य नि
 त्यसिद्धस्येश्वरस्य सत्त्विति मंहति निमित्तं नित्यं ज्ञानं भवतीति यदप्युक्तं प्रागुक्त्यनेनैव ज्ञानः शरीरादिसंबंध
 मंतराणां चित्तत्वमनुपपन्नमेति नतच्चोपपत्तावतरत इति सचित्प्रकाशवद्वयस्यैव ज्ञानस्वरूपनिमित्त
 त्वे ज्ञानसाधनापेक्षा नुपपत्तेः अपि चाविद्यादिमतः संसारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिः स्यात् न ज्ञान
 प्रतिबंधकारणरहितस्येश्वरस्य मंत्रो चेमावीश्वरस्य शरीराद्यनपेक्षता मनावरणज्ञानतां च दर्शयतः नत
 स्य कार्यकरणं च विद्यते नतत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते परास्पर्शान्तिर्विविधैव भूयते स्वाभाविकी ज्ञानव
 लक्रिया चेति अथाणि पादोजवजो गृहीता पश्यत्यचक्षुः सशृणोत्यकर्णः सवेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेदानामा
 रुच्यं प्ररुषं महंतमिति च ननु नास्ति तव ज्ञान प्रतिबंधकारणवानीश्वरादन्यः संसारी न न्योतोस्ति दृष्टानान्योतो
 स्ति विज्ञातेति श्रुतेः तत्र किमिदमुच्यते संसारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिर्न चेष्ट्वरस्येति अत्रोच्यते समने
 श्वरादन्यः संसारी तथापि देहादिसंज्ञातोपधिसंबंध उच्यते एव चटक रकगिस्त्रिहायुपाधिसंबंध उच्यते ननु
 तत्कृतप्रशब्दप्रत्ययवहा रोलाकसदृशो चटच्छिद्रं करकच्छिद्रमित्यादिव द्वाकाशभेदव्यतिरेके पितृकृता
 चाकाशो च द्वाकाशादिभेदमिष्या बुद्धिः दृष्टान्तोपेहापि देहादिसंज्ञातोपधिसंबंधाविवेककृते श्वरसंसारिभेद
 मिष्या बुद्धिः दृश्यते चात्मन्यवसतो देहादिसंज्ञातेष्वनात्मनिश्चात्मत्वाभिनिवेशो मिष्या बुद्धिमात्रेण सति चैवं
 संसारित्वे देहाद्यपेक्षा मीक्षित्वमनुपपन्नं संसारिणः यदप्युक्तं प्रधानस्थाने कात्मकत्वात् नृदादिवत्कारण
 त्वोपपत्तिर्ना संहतस्य ब्रह्मण इति तत्प्रधानस्याप्यहत्वेनैव प्रत्यक्षं पश्चात्तत्केणपि ब्रह्मण एव कारणा
 त्वनिर्वाहुं शक्यते न प्रधानादीनां तत्ता प्रपंचयिष्यति नदित्वाद्वा एतदादस्यैवमादिना थ अत्राह यय

एतानेन सर्वज्ञं प्रधानं भविष्यतीति तदपिनोपपद्यते नहि प्रधानावस्थायां गुणसांख्यात् सत्त्वधर्मोत्तमं
संभवति न नूतनं ज्ञानं शक्तिमत्त्वेन सर्वज्ञं भविष्यतीति तदपिनोपपद्यते यदि गुणसांख्ये सत्त्वव्यपाश्रयात् ज्ञान
शक्तिमाश्रित्य सर्वज्ञं प्रधानं सुच्येत कामं रजस्तमो व्यपाश्रयामपि ज्ञानप्रतिबंधशक्तिमाश्रित्या किंचिज्ज्ञा
त्वमुच्येत अपि च नासाक्षात् सत्त्ववृत्तिर्ज्ञानातिनाभिधीयते नचाचेतनस्य प्रधानस्य साक्षित्वमस्ति तस्मा
दनुपपन्नं सर्वज्ञत्वं प्रधानस्य योगिनां तु चेतनत्वात् सर्वोत्कर्षनिमित्तं सर्वज्ञत्वमुपपन्नमित्यनुदाहरणं
अथ पुनः साक्षिनिमित्तमीदृशत्वं प्रधानस्य कल्प्येत यथाग्निनिमित्तमपः पिंडादेर्दग्धत्वं तथा सत्त्विय
न्निमित्तमीदृशत्वं प्रधानस्य तदेव सर्वज्ञं सांख्यब्रह्मजगतः कारणमिति पुक्तं यत्पुनरुक्तं ब्रह्मणोऽपि न सांख्य
सर्वज्ञत्वमुपपद्यते नित्यज्ञानक्रियत्वे ज्ञानक्रिया प्रतिस्वातंत्र्या संभवादिति अत्रोच्यते उदंतावद्भवान् प्रष्टव्यः
कथं नित्यज्ञानक्रियत्वे सर्वज्ञत्वहानिरिति यस्याहि सर्वविषयावभासलक्षणं ज्ञानं नित्यमस्ति सोऽसर्वज्ञ इति
विप्रतिसिद्धं अनित्यत्वे हि ज्ञानस्य कदाचिज्ज्ञानातिकदाचिज्ज्ञानातीत्यसर्वज्ञत्वमपि स्यात् नासौ ज्ञाननिम
तेशोऽस्ति ज्ञाननित्यत्वे ज्ञानविविधयस्वातंत्र्यव्यपदेशो नोपपद्यत इति चेन्न प्रतितोऽस्य प्रकाशोऽपि सवितरि
दहति प्रकाशयतीति स्वातंत्र्यव्यपदेशदर्शनात् ननु सवितुर्दाहप्रकाशासंयोगे सति दहति प्रकाशयती
ति व्यपदेशः स्यात् तत्र ब्रह्मणः प्रागुत्पत्तेः कर्मकर्मसंयोगोऽस्तीति विषमो दृष्टांतः तत्रासत्यपि कर्मणि सवि
ता प्रकाशयतीति कर्तृत्वव्यपदेशदर्शनात् एवमसत्यपि ज्ञानकर्मणि ब्रह्मणस्तदेव तेति कर्तृत्वव्यपदे
शोपपत्तेर्न वैषम्यं कर्मवेदायां तु ब्रह्मण ईदृशत्वं श्रुतयः सुतरामुपपन्नाः किंपुनस्तत्कर्मस्य प्रागुत्प
त्तेरीश्वरज्ञानस्य विषयीभवतीति तत्त्वात् तत्त्वः भ्यामनिर्वचनीयेनामरूपे अव्याकृते व्याचि कीर्धितेति

तकेतोरात्महेनेपदिशति अत्रेजसोस्तुविषयत्वाद्वैतनत्वंनामरूपवाकरणद्वौचप्रयोज्यत्वेनैवनिर्दे-
 शोनचात्मशाब्दवत्किंचिन्नुत्पत्तेप्रकारात्सतीतिपुक्तं कूलवज्रोणात्वमीदित्वस्यतयोरपिसदधि-
 ष्टितत्वापेक्षमेवेदित्वत्वंसतत्वात्तद्व्याप्त्यगोणमीदित्वमित्युक्तं ४ प्रयोच्यते अचेतनेपिप्रधा-
 नेभवत्वात्प्रशाब्दयात्मनःसर्वार्थकारित्वात् यथा राज्ञःसर्वार्थकारिणिभूत्येभवत्वात्प्रशाब्दोममात्मा
 भद्रसेन इतिप्रधानं हि पुरुषस्यात्मनोभोगायवर्गो कुर्वन्पकरोतिराज्ञ उवभूत्यःसंधिविग्रहादिषु
 वर्तमानः प्रयवापक एवात्मशाब्दश्चेतनाचेतनविषयोभविष्यतीतिभूतात्मचेन्द्रियास्मेतिचप्रयोग-
 दर्शनात् यथैकएवज्योतिःशाब्दः कृतञ्चलनविषयःतत्रकुतयत्तदात्मशाब्दादीदित्वरगोणात्वमित्यत उ-
 तरेपवति तन्निष्ठमोक्षोपदेशात् ७ नप्रधानमचेतनमात्मशाब्दालवर्तनंभवितुमर्हतिसञ्ज्ञास्मेतिप्र-
 कृतंसदृष्टिमानमाद्यतत्त्वमसिश्चेतकेतो इतिश्चेतकेतोश्चेतनस्यमोक्षपितव्यस्यतन्निष्ठतामुपदिश्य-
 चाचार्यवान्पुरुषोवेदतस्यतावदेवचिरंयावन्नविमोक्षप्रपसंपत्त्युत्तिमोक्षोपदेशात् यदि सचेतनं
 सच्छवाच्यतदसीतिग्राहयेन्मुमुक्षुचेतनं सतमचेतनोसीतितदाविपरीतवादिशास्त्रं पुरुषस्यानर्पायेत्य-
 प्रमाणं सान्नतुविदोषंशास्त्रमेप्रमाणंकल्पयितुं पुक्तं यदिचाज्ञस्यसतोमुमुक्षोरचेतनमनात्मानमात्म-
 न्युपदिशेत्प्रमाणभूतंसतशास्त्रसप्रधानतयाप्रधुगोलागूलन्यायेनतदात्मदृष्टिंनपरित्यजेत् तदा
 तिरिक्तं चात्मानंनप्रतिपद्येततथा मतिविहन्येतानर्पचर्च्छेततस्याद्यथास्वर्गाद्यर्थिनोऽग्निहोत्रादिसाध-
 नेपथाभूतमुपदिशति तथामुमुक्षोरपिसञ्ज्ञात्मातत्त्वमसिश्चेतकेतो इतिपथाभूतमेवात्मानमुपदिश-
 तीतिपुक्तं एवंचसतितन्नपरशुग्रहणमोक्षदृष्टोतेनसत्याभिसंधस्यमोक्षोपदेशउपपद्यते अन्य

इत्तं नाचेतनं प्रधानं जगत्कारणमीदृजित्वप्रवर्णयितुं नृणां पुरुषपद्यते अचेतनेपि चेतनवदुपचा
रदर्शनात् प्रत्यासन्नपतनतोक्तलसालक्ष्मकलेपिपनिष्पत्तीति अचेतनेपि कृते चेतनवदुपचारोदृष्टस्त
द्वदचेतनेपि प्रधाने प्रत्यासन्नसर्गे चेतनवदुपचारो भविष्यतीति तदेतन्नेति यथा लोकोकाश्चिचेतनः स्ना
त्वाभुक्ता चापराहेया मरयेन गमिष्यामीति ईदृजित्वानंतरं तथैव नियमेन प्रवर्तते तथा प्रधानमपि मह
दाद्याकारेण नियमेन प्रवर्तते तस्माच्चेतनवदुपचर्यते कस्मात्तु नः कारणद्विहाय सुखमीदृजित्वमौप
चौरिकं कल्पते तत्रैव ज्ञेयं तत्तात्प्राप्येहंनेति चाचेतनयोरत्रैजसोश्चेतनवदुपचारदर्शनात् तस्मात्सत्क
र्तृकमीदृजित्वमौपचारिकमिति गम्यते उपचारप्राप्ते वचनादित्येवं प्राप्तुं देवसूत्रमारभ्यते गोणश्रेयात्मशास्त्रा
त् यदुक्तं प्रधानमचेतनं सच्छब्दवाच्यं तस्मिन्मौपचारिक ईदृजित्वेनैजसो विवेतितदसत्कस्मादात्मशास्त्रात्
सदेवसोम्येदमगुह्यसीदित्युपक्रमतदेतत्तत्रैजसो जनेति च तेजोवज्जानां सृष्टिमुक्ता तदेव प्रकृतं सदी
दित्वतानि च तेजोवज्जानि देवतायाश्चैनपरासृष्ट्याहस्येपंदेवतैस्तदहंताहमिमास्तिस्त्वेदेवता अनेन जीवे
नात्मना च प्रविशन्नामरूपे व्याकरवाणिति तत्र यदि प्रधानमचेतनं गुणवृत्तेरित्युक्तं तत्तदेव प्रकृ
तत्वात्तमेपंदेवतेति च परासृष्ट्येतेति न तदा देवतां जीवात्मशास्त्रेनाभिदध्यात् जीवो हि नामचेतनः शा
रीराभ्यन्तः प्राणान्नाधारणितान्प्रसिद्धिनिर्वचनाच्च सकण्यमचेतनस्य प्रधानस्य भवेदात्मा आत्मा हि नाम
सत्प्रपञ्चचेतस्य चेतनो जीवः स्वप्नं भवितुमर्हति अथ च चेतनं ब्रह्म सुखमीदृजित्वपरिगृह्यते तस्य जी
वविषयः आत्मा शास्त्रप्रयोगः पश्यते तस्मात्तदात्ममिदं सर्वं तत्संयात्मा तत्त्वमसि
श्वेतकेतो उत्पन्नमस्मात्मेति प्रकृतं सद्द्विहाय न आत्मशास्त्रेनोपदिष्यत त्वमसि श्वेतकेतो उति चेतनस्यै

शा-भा-
१५

12

संसेवायंल्लतत्तानंदीभवतीतिजीवाचंदमयोभेदेनव्यपदिशतिनहिलव्योवलव्यव्योभवति कथं
तस्यात्माग्रन्थेष्टव्यः आत्मत्वाभावापरंविद्यतइतिचश्रुतिस्मृतीयावतानलव्योवलव्यव्योभवतीत्युक्तंवा
देतत्तत्तत्तानोप्रच्युतात्मभावसैवसतस्तत्तानववोधनिमित्तोदेहादिष्वनात्मत्वात्मत्वविनश्रयोऽलौ।
किंकोट्टः तेनदेहादिभूतस्यात्मनोप्यात्माऽनन्विष्टोऽन्वेष्टव्यः अलव्योलव्यव्यः अश्रुतः श्रोतव्यः
अमतोमंतव्योऽविज्ञातोविज्ञातव्यः उत्पादिभेदव्यपदेशोपपद्यते प्रतिविध्यतएवपरमार्थतः
सर्वज्ञात्परमेश्वरादन्योदृष्टाश्रोतावानान्योतीतिदृष्ट्यादिनापरमेश्वरत्वविद्याकल्पितात्
शारीरात्कर्तृभोक्तृविज्ञातात्माख्यादन्यः पणामायाविनश्रर्मखड्गधरात्सूत्रेणकाशमधिरोहतः
सएवमायावीपरमार्थरूपोभूमिष्टोऽन्यः पणवाद्यटाकाशाडपाधवच्छिन्नादनुपाधिपरिच्छिन्नआ
काशोऽन्यर्इदृशंचविज्ञानात्मपरमात्मनोभेदमाश्रित्यनेतरअनुपपत्तेऽभेदव्यपदेशाच्चेत्युक्तं १७
कामाच्चनानुमानायेहा १८ आनंदमयाधिकारेचसोकामपतवज्जस्रां प्रजापेयेतिकामपितृत्व
निर्देशाच्चानुमानिकमपिसांख्यपरिकल्पितमचेतनं प्रधानमानंदमपत्वेनकारणत्वेनवापेक्षित
व्यर्इदृतेर्नाशदृमितिनिराकृतमपिप्रधानं पूर्वसूत्रोदाहृतं कामपितृत्वश्रुतिमाश्रित्यप्रसंगात्पु
नर्निराकिपुतेगतिसामान्यप्रपंचनाय १९ अस्मिन्नसचतयोगशास्ति २० इतश्चनप्रधानेजीवेवा
नंदमपशब्दोपस्थादस्मिन्नानंदमयेप्रकृतेआत्मनिप्रतिबुद्धस्त्रीवस्यतयोगशास्तितात्मनायोग
स्तयोगः तद्वावापत्तिर्भुक्तिरित्यर्थः तंतयोगशास्तिशास्त्रयदाद्येवैषएतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनि
रुक्तैः निलयनेऽभयंप्रतिष्ठांविंदतेअप्यसोभयंगतोभवति यदाद्येवैषएतस्मिन्नुदरमंतरंकुरुते

३-
१७

611

तच्च वक्ष्यमाणे मनुष्यादाह भय उत्तरस्मिन् उत्तरस्मिन् स्थाने शतगुणानन्द इत्युक्ता वक्ष्यान्न्दस्य
निरतिशयत्वां वधारणं तस्मात्प्राचुर्यार्थमयद् २३ तदेतद्व्यपदेशाच्च २५ इतश्च प्राचुर्यार्थमय
इ यस्मादानन्दहेतुत्वं वक्ष्यमाणे व्यपदिशति श्रुतिरेष सेवानन्दयातीत्यानन्दयतीत्यर्थः यो स न्याना
नन्दयति स प्रचुरानन्द इति प्रसिद्धं यथा लोके यो न्येषां धनिकत्वमापादयति स प्रचुरधन इत्युच्यते
नेतद्वत् तस्मात्प्राचुर्यार्थमयः संभवादानन्दमयः परएवात्मा २५ मोत्र वर्गिकमेव च गीयते
२५ इतश्चानन्दमयः परएवात्मा यस्माद्ब्रह्मविद्या प्रोतिपरमित्युपक्रम्य सत्त्वज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यस्मिन्
त्रेयद्ब्रह्मसत्त्वज्ञानानंतविशेषाणे निर्द्धारितं यस्मादाकाशादिक्रमेण स्यात्वरजंगमानि भूतानि सं
जायन्ते यच्च भूतानि सृष्टा तान्यनुप्रविश्य गुहायामवस्थितं संवातरं स्पष्टविज्ञानायाम्योतरश्चात्मेति
प्रजाते तन्मात्रवर्गिकमेव ब्रह्मेह गीयते अन्योतरश्चात्मानन्दमय इति मंत्रब्राह्मणयोश्चैकार्थत्वं प्र
क्रमवियोधात् अन्यथा हि प्रकृतदाना प्रकृतप्रक्रिये स्यात्तानचात्र मयादिभ्य इवानन्दमयादयो
तरश्चात्माभिधीयते एतन्निष्ठे वचसेषाभार्गवी वाकणी विद्या तस्मादानन्दमयः परएवात्मा २५ ।
नेतरेणुपपत्तेः २६ इतश्चानन्दमयः परएवात्मानेतदुत्तरः उत्तर इतीष्टुवादस्यः संसारी जीव इत्यर्थः
न जीवश्चानन्दमयश्चाद्वेनाभिधीयते कस्मादनुपपत्तेः आनन्दमयं प्रकृत्यभ्युपते सो कामपतवद्ब्रह्म
प्रजापते येति सतपोतप्यत सतपस्तप्ता इदं सर्वं प्रसृजत यदिदं किंचेति तत्र प्राकृशरीयाद्युत्पत्तेरभि
धानं सृज्यमानानां च विकासालं स्वप्न इति रेकः सर्वविकारसृष्टिश्च न परस्मादात्मनोऽन्यत्रोप
पद्यते २६ अदरापदेशाच्च २७ इतश्चानन्दमयः संसारी यस्मादानन्दमयाधिकारे रसो वै सः र

नस्यात् एवमेव नन्दयति सौख्ये नन्दयति सौख्ये नन्दयति एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति आनन्दं ब्रह्म
 एव विद्वावा विभेति कृतश्च न आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादिति च श्रुत्यन्तरे च विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति ब्रह्म एवेवा
 नन्दयति हो हृष्टः एवमानन्दशब्दश्च वक्तुं शो ब्रह्म एवेवाभ्यासात् आनन्दमयमात्मा ब्रह्मेति गम्यते यत्तु
 अत्र मया यमुखात्म प्रवाहयति तत्त्वादानन्दमयस्याप्यमुखात्ममिति नासौ दोषः आनन्दमयस्य स
 र्वोत्तरत्वात् सुखमेव सात्मानमुपदिदिच्छुशास्त्रं लोकवृद्धि मनुसरदन्नमयं शरीरमनात्मानमस्य
 तमूहानागात्मेत्वेन प्रसिद्धमन्यमूषानि धिक्कुतताम्नादिप्रतिमावन्नतोत्तरं ततोत्तरमित्येवं पूर्वण
 पूर्वणसमानमुत्तरमुत्तरमनात्मानमात्मेति ग्राह्यतत्प्रतिपात्तिरसौ कर्णपेक्षया सर्वोत्तरमुखात्मानन्दम
 यमात्मानमुपदिदेशेति श्रिष्टतरं यथा रूंधती निदर्शने वद्दोषपिताशसु अमुखात्मानं रूंधती सुदर्शिता
 तृपाते दर्शयते सामुख्ये वारूंधती भवती वमिहापि आनन्दमयस्य सर्वोत्तरत्वात् सुखात्मात्मत्वं यत्तु तं प्रि
 यादीनां शिरत्वादिकल्पना च यथा मुखात्मात्मन इति श्रुती तानं तरोपाधि जनितानां स्वाभाविकी
 त्यदोषः शरीरत्वमप्यानन्दमयस्यान्नमयादिशरीरपरंपरया प्रदर्शमानत्वात् न पुनः साक्षादेव शा
 रीरत्वं संसारिवत् तस्मादानन्दमयः परमात्मा १२ विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् १३ अत्राह ना
 नन्दमयः परमात्मा भवितुमर्हति कस्माद्विकारशब्दात्प्रकृतिवचनादयमन्यः शब्दो विकारवचनः
 समधिगत आनन्दमय इति मयटो विकारार्थत्वात् तस्मादन्नमयादिशब्दवद्विकार विषय एव आनं
 दमयशब्द इति चेन्न प्राचुर्यार्थमयटः स्वरणतत्तत्प्रकृतवचने मयाडिति हि प्रचुरतायामपि हिम
 यट्स्मर्यते यथाऽन्नमयायतः इति अन्नप्रचुरइत्युच्यते एवमानन्दमयमुच्यते आनन्दप्रचुर

त्याचतिशयः सर्वेश्वर इत्युपास्यतयाचोचते एवमिहापादित्यमुंडलेहिरण्यमयः सर्वपाप्मोदपत्तिं
 गातपरएवेतिवक्ष्यति एवमाकाशस्तल्लिंगादित्यादिषु द्रष्टव्यं एवमस्योमुक्तिकारणमप्यात्मज्ञानउपा
 धिविशेषद्वारेणोपदिश्यमानमप्यविवक्षितोपाधिविशेषंपरावरविषयत्वेनसंदिसमानंवाक्यगतिप
 र्यालोचनयानिर्णेतव्यंभवतियथाउहेवतावदानंदमयोभ्यासादिति एवमेकमपित्रज्ञापेक्षितोपाधि
 संबंधेनिरस्तोपाधिसंबंधचोपास्यत्वेनज्ञेयत्वेनचवेदांतेषूपदिश्यतइतिप्रदर्शयितुंपरोपपत्तारभ्यते
 यच्चगतिसमान्यादितिचेतनकारणंतरनिराकरणमुक्तेतदपिवाक्यांतराणिब्रह्मविषयाणिवाचका
 णेनविपरीतकारणनिषेधेनप्रपंच्यते ११ आनंदमयोभ्यासात् १२ तैत्तिरीयकोऽब्रमयंप्राणमयम।
 नोमयंविज्ञानमयंचानुक्रम्यान्नायतेतस्माद्वाएतस्माद्विज्ञानमयातद्व्यन्यांतरआत्मानंदमयइति तत्र
 संशयः किमिहानंदमयशब्देनपरमेवब्रह्मोच्यते यत्प्रकृतंसत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेति किंवाअब्रमयादि
 वद्ब्रह्मणोर्णांतरमिति किंतावत्प्राज्ञब्रह्मणोर्णांतरममुखाव्यात्माआनंदमयः स्यात्कस्मात्प्रब्रमया
 यमुखात्मप्रवाहपतितत्वात्तुनप्रियादिसंस्पर्शः स्यात्उहत्तुतस्यप्रियमेवशिरइत्यादिश्रूयतेशारीर
 त्वंचश्रूयतेतस्येषएवशारीरआत्मायः पूर्वस्येति तस्य पूर्वस्यविज्ञानमयस्येषएवशारीरआत्मायएष
 आनंदमयइत्यर्थः नचशारीरस्यसतः प्रियाप्रियसंस्पर्शोवारयितुंशक्यः तस्मात्संसार्यवानंदमय
 आत्मेत्येवंप्राज्ञउदमुच्यते आनंदमयोभ्यासात् परएवात्माआनंदमयोभवितुमर्हति कुतोभ्यासा
 त्परस्मिन्नेवसात्तुनिआनंदशब्दोवक्रकृत्वाभ्यस्यते आनंदमयंप्रकृत्यरसोवैसइतितस्यैवरस
 त्वमुक्तोच्यतेरसंस्वेवागेलव्याआनंदीभवति कोस्यवान्यात्कः प्राणायामपदेषुआकाशआनंदो

एषाको जदितं आत्मा नात्मविशेषिका मपि पंडितानामज्ञावेपालानामिवाविविक्तो शास्त्रप्रत्ययो
भवतः तस्माद्देहादिवानि रित्तात्मा तस्माद्देहादावहं प्रत्ययो मियेवन गौणाः तस्मात्मिष्या
प्रत्ययानिमित्तत्वात् सशरीरत्वं स्थितिर्देहात् ततोपि विदुषोऽशरीरत्वं तथा च ब्रह्मविद्धिषया श्रुतिः तच्च
यादिनिर्लपनीयत्वात् कस्मात्प्रत्यक्षाणां योतैव मे वेदं सशरीरं शोतेषां मशरीरोऽमृताः प्राणो ब्रह्म
वते जयतेति सच सूरच इव सकलार्णवस्य वागवसमना इव स प्राणोऽप्राण इवेति च स्प
तिरपि स्थित प्रज्ञस्य च वेदायां स्थित प्रज्ञस्य च वाचसाणां विदुषः सर्वप्रवृत्तसंबंधं दर्शयति
तस्मात्त्रावगत ब्रह्मात्मभावस्य यथा पूर्वसंसारित्वं कल्पयितुं शक्यं यस्य त्वयथा पूर्वसंसारित्वं नासाव
वगत ब्रह्मात्मभाव इत्यनवयवं यत्सु न कर्तुं श्रवणत्वं पराचीनयोर्मनननिदिध्यासनयोर्दर्शनोद्दिधि
शेषत्वं ब्रह्मणो न स्वप्नपथं वसायित्वमिति न प्रवगत्य त्वत्वात्मन निदिध्यासनयोः यदि सवगतं ब्र
ह्मात्मनि पुन्येत भवेत्तदा विधि शेषत्वं न तु तदस्ति मनननिदिध्यासनयो रपि श्रवणवदवगत्य त्वत्वा
त् तस्मात्प्रतिपत्तिविधि शेषतया शास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणः संभवतीति तः स्वतंत्रमेव ब्रह्मणा
स्वप्रमाणकं वेदांतवाक्यसमन्वयादिति सिद्धं एवं च सत्यपातो ब्रह्मजिज्ञासेति शास्त्रारंभ उपपद्यते
प्रतिपत्तिविधि परत्वे सपातो धर्मजिज्ञासेत्येवार्थत्वात् न पृथक्कृशास्त्रमारभेत आरम्भमाणं चैव
मारभ्येतापातः परिशिष्टधर्मजिज्ञासेति अथातः कृत्यं पुरुषार्थयोर्जिज्ञासेति वत् ब्रह्मात्मैका
वगतिस्तु प्रतिज्ञातेति तदर्थो पुक्तः शास्त्रारंभोऽप्यातो ब्रह्मजिज्ञासेति तस्मादहं ब्रह्मास्मीति एतद
वसाना एव सर्वविधयः सर्वाणि चैतत्प्रमाणानि न सहेपां नृपादेपाद्वैतात्मावगतो निर्विषया एव

के उल्लिख्यमानमानहीनस्यतदेवकुं उल्लिख्यनिमित्तं सखंभवति तदन्तं प्रत्याशरीरं वाव संतं न प्रिया
 प्रिये स्यात्तुति शरीरेयति जे प्रशरीरत्वं स्यात्तुति जे प्रशरीरत्वं स्यात्तुति जे प्रशरीरत्वं स्यात्तुति जे प्रशरीरत्वं स्यात्तुति
 नसात्मनः शरीरात्माभिमानलक्षणमिच्छाहानेमुक्ता प्रत्यतः सशरीरित्वं शक्यं कल्पयितुं निम
 मशरीरित्वं प्रकर्मनिमित्तत्वादित्येवाचारः तत्तुतधर्माधर्मनिमित्तं सशरीरित्वमिति चेन्न शरीरसंवं
 धस्यासिद्धत्वादधर्माधर्मयोरात्मकतत्वासिद्धेः शरीरसंबंधस्य धर्माधर्मयोस्तत्कृतत्वस्य चेतरेतराश्र
 यत्वप्रसंगादधपरंपरेषानादित्यकल्पनाक्रियासमवायाभावाच्चात्मनः कर्तृत्वाच्च पपत्तेः सन्निधि
 मात्रेण राजप्रभृतीनां दृष्टं कर्तृत्वमिति चेन्न धनदानाद्युपार्जितभूतसंबंधित्वान्नेषां कर्तृत्वोपपत्तेः
 नत्वात्मनो धनदानादिवच्छरीरादिभिः स्वस्वामिसंबंधिनिमित्तं किंचित् शक्यं कल्पयितुं मिच्छा
 भिमानलक्षणस्य तदः संबंधहतः एतेन यजमानत्वमप्यात्मनो व्याख्यातं तत्राहुः देहादिव्यतिरि
 क्तस्यात्मनः आत्मीये देहादानभिमानो गौणो न मिष्येति न प्रसिद्धवस्तुभेदस्य गौणत्वमुक्त्यतः प्रसि
 द्धेः पक्षादिप्रसिद्धो वस्तुभेदो यथा केशादिमानाकृतिविशेषो न्वयव्यतिरेकाभ्यां सिंहशब्दप्रत्य
 यभाज्जात्योऽन्यो प्रसिद्धः तद्वद्भान्यः पुरुषः प्रापिकैः कौर्णसौर्ण्यादिभिः सिंहगुणैः संपन्नः
 सिद्धस्तस्य पुरुषेर्हि तद्वत्त्वमिदं भवतीति नाप्रसिद्धवस्तुभेदस्य तस्य त्वन्यत्रान्यशब्दप्रत्ययोऽं
 निनिमित्तत्वादेव तद्वत्त्वमिदं भवतीति नाप्रसिद्धवस्तुभेदस्य तस्य त्वन्यत्रान्यशब्दप्रत्ययोऽं
 त्वमिदं भवतीति नाप्रसिद्धवस्तुभेदस्य तस्य त्वन्यत्रान्यशब्दप्रत्ययोऽं
 देहादिव्यतिरिक्तस्य

देशात्तत्त्वोपपत्तिः न च संसारहेतोर्निवृत्तिः प्रयोजनं क्रियत इत्यविशिष्ट
 मर्त्यतत्त्वक्रियासाधनं न च संसारहेतुः प्रयोजनं क्रियत इत्यविशिष्ट
 च सा क्रियानापि क्रियासाधनं न च संसारहेतुः प्रयोजनं क्रियत इत्यविशिष्ट
 पदेषां नामानर्थक्यं प्राप्तं न च संसारहेतुः प्रयोजनं क्रियत इत्यविशिष्ट
 त्वेकल्यमित्युक्तं न न क्रियानि वृत्तौ दासीन्यव्यतिरेकेण न न श्रेयस्त्वभावोपपत्त्यसंबन्धिनो भावबोध
 यतिश्रभाववृद्धिश्चोदासीन्ये कारणे सा च दग्धे धनाग्निवत्स्वयमेवोपपद्यते तस्मात्प्रसक्तक्रिया
 निवृत्तौ दासीन्यमेव दासीन्यहेतुव्यतिरेकेण न न श्रेयस्त्वभावोपपत्त्यसंबन्धिनो भावबोध
 तस्मात्सुरुषार्थानुपयोग्युपाख्यानादिभूतार्थवादविषयमानर्थक्यं विधानं दृष्टव्यं यदप्युक्तं कर्तुं
 व्यथनुप्रवेशं मेतरेण वस्तुमात्रमुच्यमानं न न श्रेयस्त्वभावोपपत्त्यसंबन्धिनो भावबोध
 रिक्तं तत्त्वज्ञरिपेक्षं यत्तत्त्वज्ञरिपेक्षं तत्त्वज्ञरिपेक्षं तत्त्वज्ञरिपेक्षं तत्त्वज्ञरिपेक्षं तत्त्वज्ञरिपेक्षं
 पूर्वसंसारितदर्शनात्तरज्जुस्वरूपकथनवदर्थवत्त्वमित्युक्तं अत्रोच्यते नावगतब्रह्मात्मभावस्य
 यथापूर्वसंसारित्वं शक्यं दर्शयितुं ब्रह्मात्मभावविरोधात् न हि शरीराद्यात्माभिमानिनोऽऽत्म
 यादिमत्त्वं दृष्टमिति तस्यैव वेदप्रमाणजनितब्रह्मात्मभावमेतदभिमाननिवृत्तौ तदेव मिथ्याज्ञान
 निमित्तं दुःखं भयादिमत्त्वं भवतीति शक्यं कल्पयितुं न हि धनिनो गृहस्य धनाभिमानिनो धना
 पहारनिमित्तं दुःखं भयादिमत्त्वं भवतीति शक्यं कल्पयितुं न हि धनिनो गृहस्य धनाभिमानिनो धना
 दुःखं भवति न च कुंडलिनः कुंडलित्वाभिमाननिमित्तं दुःखं भयादिमत्त्वं भवतीति शक्यं कल्पयितुं न हि धनिनो गृहस्य धनाभिमानिनो धना

नास्तिनाधिरागत इति वक्तुं शक्यं न एवनेति नित्यात् नित्यात्मनश्च प्रत्याख्यानस्याप्यत्र
त यएव निराकारो तस्यैवात्मत्वप्रसंगात् नन्वात्माहं प्रत्ययविषयत्वात् उपनिषत्त्वे वविज्ञायत इत्य
नुपपन्नं न तत्साक्षितेन प्रत्युक्तत्वात् ननु हं प्रत्ययविषयकर्तृत्वान्तिरेकं एतत्साक्षी सर्वभूतस्यः सम
एकः कूटस्थ नित्यः पुरुषो विधिर्वा इतर्कसमये वा केन चिदधिगतः सर्वस्यात्मा अतः स न केन चि
त्प्रत्याख्यातं शक्यो विधिषो घत्वं वा नेतुं आत्मत्वादेव च सर्वेषां न हेयो नाप्युपादेयः सर्वहिविनश्यद्वि
कारजातं पुरुषां तं विनश्यति पुरुषो हि विनाशहेतुभावाद् विनाशो विक्रिया हेतुभावाच्च कूटस्थः
नित्यः अतएव नित्यश्च उबुद्धमुक्तस्वभावः तस्मात्पुरुषात्त परं किंचित्साक्षात्सापरागतिः ततो
पनिषदं पुरुषं प्रवृत्तामीति चोपनिषदत्वं विशेषात् पुरुषस्योपनिषत्त्वेव प्रधान्येन प्रकाशमान
त्वाद् उपपद्यते अतो वस्तुपरो वेदविभागो नास्तीति वचनं साहसमात्रं यदपि शास्त्रतात्पर्यविदा
मनुक्रमाणं दृष्टो हितस्या वागवबोधनमित्यादितद्वर्मज्ञितासाविषयत्वाद्विधिप्रतिषेधशा
स्त्राभिप्रायं दृष्ट्वा अयि चान्नाप्यस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शनामित्येतदेवांतेनाभ्युपगच्छ
ताभूतोपदेशानामानर्थक्यप्रसंगः प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यातिरेकेण भूतं चेदस्त्वपदिशति भव्यार्थ
त्वेन कूटस्थ नित्यं भूतं नास्तीति चोदेतुः न हि भूतमुपदिश्यमानं किं या भवति अक्रियात्वेपि
भूतस्य क्रियासाधनत्वात् तत्रार्थ एव भूतोपदेश इति चे नैष दोषः क्रियार्थत्वेपि क्रियानिर्वर्तन
शक्तिमद्वस्तुपदिशति अतश्चोपनिषत्तमं नित्यं नित्यद्वयगत्सोष्टमेव क्रियार्थत्वं तत्प्रयोजनं तस्य न चेता
वतावत्त्वमुपदिष्टं भवति मातृजातोऽपि हं किं त्वेन सादिति उच्यते अनवगतात्मवस्तुप

ए प्रपाठकपरिसमाप्तिर्देष्टव्यते च शाब्दः प्रतिज्ञाविरोधाभ्युच्चयप्रदर्शनार्थः सत्यपि हेयत्ववचने प्रतिज्ञा
 विरोधः असंज्येतकारणविज्ञानादिसर्वविज्ञातमिति प्रतिज्ञातमुततमादेशमप्राप्त्योपेनाश्रुतं भवत्यम
 तं मतमविज्ञातं विज्ञातमितिकथं न भगवः स आदेशो भवतीति यथा सौम्ये कोनमृत्पिंडेन सर्वमृत्माप्यं वि
 ज्ञातं स्यात्तां चारं भाणं विकारो नामधेयं मृत्तिके त्वेव सत्य एव १० सौम्यस आदेशो भवतीति वाक्यो मक्रमे
 वणात् न च सच्छब्दवाच्ये प्रधाने भोग्यवर्गकारणे हेयत्वेना हेयत्वेन वा विज्ञाते भोक्तृवर्गो विज्ञातो भ
 वत्यप्रधानविकारत्वात् भोक्तृवर्गस्य तस्मात्प्रधानं सच्छब्दवाच्यं ६ कुतश्च न सच्छब्दवाच्यं प्रधा
 नम् साध्यमात् ११ तदेव सच्छब्दवाच्यं कारणं प्रकृत्यश्रूयते यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सौम्यत
 दासं पन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते स्वसपीतो भवतीति एषाश्रुतिः स्वपितीत्ये
 तत्पुरुषस्य लोकप्रसिद्धं नाम निर्वर्त्तिस्वपादेनेहात्मोचतेयः प्रकृतः सच्छब्दवाच्यस्त्वमपीतो भवती
 त्यपि गतो भवतीत्यर्थः अपि पूर्वस्य एते लंकार्यत्वं प्रसिद्धं प्रभवाप्यपावित्पुत्रिप्रलययोः प्रयोगद
 र्शनात् मनः प्रचारोपाधिविशेषसंबन्धादिन्द्रियार्थानुगृह्णन्तद्विशेषा यन्नो जीवो जागर्त्तितद्वा सना
 विष्टः स्वप्नानुपपन्नमनः शाब्दवाच्यो भवति स उपाधिद्वयापगमे स सुप्तावस्थाया सुपाधिकृतवि
 शेषाभावात् स्वात्मनि प्रलीन इवेति स्वसपीतो भवतीत्युच्यते यथा हृदयशाब्दनिर्वचनं श्रुत्यादर्शि
 तं स वा एष आत्मा हृदितस्येतदेव निरुक्तं हृदयमिति तस्माद् हृदयमिति यथा वा अशाना यो दन्याशाब्द
 प्रवृत्तिमूलं दर्शयति श्रुतिराप्येव तदर्थितं नयं ते ते ज एव तत्पीतं नयत इति च एवं स्वमात्मानं सच्छ
 द्दवाच्यमपीतो भवतीति उममर्थं स्वपिति नाम निर्वचनेन दर्शयति न च चेत्तन आत्मा च चेतनं प्रधा

यास्यमुख्ये सतदात्मतोपदेशो ग्रहमुक्त्वमस्मीति विद्यादिति वत् संयन्मात्रमिदमनित्यफलं स्यात् त
उमोक्षोपदेशो नोपपद्येत तस्माच्च सदक्षिणमन्यात्मशब्दस्य गौणत्वं भूत्येतत्त्वमिभूत्यभेदस्य प्रत्यक्षत्वात् उपप
जोगौणत्वात्माशब्दो ममात्मा भद्रसेन इति अपि च कचिद्गौणशब्दो दृष्ट इति नैतावता प्राप्ता एव केपे गौणी
कल्पनान्याप्या सर्वत्रानाद्यास्य प्रमाणात् यत्तूक्तं चेत्तना चेत्तनोः साधारणत्वात् साधुः कृतञ्चलनयोः ।
विज्योतिः शब्द इति अत्र अनेकार्थत्वस्यान्याप्यत्वात् तस्माच्चेत्तनविषय एव मुख्यश्चात्मशब्दश्चेत्तनत्वो
पचाराद्भूतादिषु प्रपञ्च्यते भूतात्मैद्विधात्मेति च साधारणत्वेऽपि आत्मशब्दस्य प्रकरणमुपपदं वा किंचि
आपकं भूतरेणान्यतरं च नितानिर्धारयितुं शक्यते न चात्राचेत्तनस्य निश्चायकं किंचित्कारणमस्ति
प्रकृतं तत्सदीक्षितं सन्निहितं चेतनः श्वेतकेतुः न हि चेत्तनस्य चेतनकेतो रचेत्तनश्चात्मा संभवतीत्यवोचाम
तस्माच्चेत्तनविषय उहात्मशब्द इति निश्चीयते न्योतिः शब्दोऽपि लौकिकेन प्रयोगेण ज्वलन एव उद्दोष
वाद प्रकल्पितेन तु ज्वलनसादृश्येन क्रतौ भवर्त्तत इति न दृष्टांतः अथवा पूर्वसूत्र एवात्मशब्दं निर
स्तमस्तगौणसाधारणत्वात् कृतपाव्याख्यायतः स्वतंत्र एव प्रधानकारण निराकरणे हेतुर्वा ।
एवमपि तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशादिति तस्माच्चाचेत्तनं प्रधानं सच्छब्दवाच्यम् ७ कृतश्चन प्रधानं सच्छ
ब्दवाच्यं हेतुत्वावचनात् ८ यद्यन्तामेव प्रधानं सच्छब्दवाच्यं स आत्मा तत्त्वमसीतीहो यदिष्टं स्यात्
सतत उपदेशादप्युक्तं द्वाता रत्नया तन्निष्ठो मा भूदिति मुख्यमात्मानमुपदिदिच्छुस्तस्य हेतुत्वं नृपात्
यथाशक्तं धर्तीति दर्शयिषुस्तत्त्वमसीत् स्यात् तत्त्वात् तारां प्रथमं मरुं धर्तीति आह पितृतातां प्रत्याख्याय
पश्चादं धर्तीमेव शक्त्यति तत्त्वमसीत् इति नृपात्तन चैवमवोचत् सन्मात्रात्मावगतिनिष्ठेवम ।

कं प्रतिपादितं गतिस्मात्मान्योपन्यासेन च तत्र सर्वे वेदांताश्चेतनकारणवादिन इति विख्यातं अतः परस्परं
 यस्मिन्किमुत्पन्नमिति उच्यते हि रूपं हि ब्रह्म न गम्यते नाम रूपविकारभेदोपाधिविशिष्टं तद्विपरीतं च
 सर्वोपाधिविवर्जितं यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं
 पश्येत् यत्र नान्यत् शृणोति नान्यद्विजानाति सभूमाश्च यत्रान्यत् पश्यति अन्यत् शृणोति अन्यद्विजाना
 तितदल्पं यो वै भूमा तदमृतं अथ पदत्वं तन्मर्त्यं सर्वाणि रूपाणि विचित् यधीरो नामानि कृत्वा भिवदन्
 यदास्ते निष्कलं निष्किं पेषां तं निरवयं निरञ्जनं अमृतस्य परं सेतुं दग्धं धनमिवानलं नेत्यनेतीत्य ।
 स्थूलमन एव ह्रस्वमदीर्घमिति न्यूनमन्यत् स्थानं संपूर्णं अन्यदिति चैवं सहस्रशो विद्याविद्याविषयभे
 देन ब्रह्मणो द्विरूपतां दर्शयंति वाक्यानि तत्राविद्यावस्थायां ब्रह्मण उपस्थोपासकादितत्ताः सर्वे
 व्यवहारः तत्र कानिचिद्ब्रह्मण उपस्थानान्यभ्युदयार्थानि कानिचित् क्रममुक्त्यर्थानि कानिचित् कर्मस
 मृद्ध्यर्थानि तेषां गुणविशेषोपाधिभेदेन भेदः एक एव तु परमात्मैश्वर्येणैतैर्गुणविशेषैर्विशिष्टं
 पाप्मोपयपि भवति तथापि यथा गुणोपासनमेव फलानि भिद्यते तं यथा यथापासते तदेव भवती
 ति श्रुतेः यथा कतुरस्मिन्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवतीत्यस्मृतिश्रयं यथापि स्मरन्मा
 वंत्यजसंते कलेवरं तेन मेवैति कौंतेय सदा तद्भावभावित इति यद्यप्येक आत्मा सर्वभूतेषु स्यात्
 जंगमेषु गृहः तथापि चित्तोपाधिविशेषतारतम्यादात्मनः गृहस्थनित्यस्यैक रूपस्याप्युत्तरोत्त
 रमाविष्टस्य तारतम्यमेश्वर्यशक्तिविशेषैः श्रूयते तस्य पश्चात्मानमाविल्लसं वेदेत्यत्र स्मृतावपि य
 द्वादिभूतिमंसात्वं श्रीमद्भूर्जितमेव वा तत्र देवावगच्छन्तं मम तेजोऽंशं संभवमिति यत्र यत्र विभू

नस्वरूपत्वेन प्रतिपद्यते यदि प्रधानमेवास्मीयत्वात् स्वशब्देनोच्यते एवमपि चेतनोऽचेतनमप्येतीति ।
विरुद्धमापद्येत प्रत्येतरे च प्राप्तेनात्मना संपरिषक्तो न वा स किंचन वेदनांतरमिति स्वप्नवस्थायां
चेतनेऽप्ययं दर्शयति अतोऽस्मिन्नप्ययः सर्वेषां चेतनानां तच्चेतनं सच्चिदानंदं जगतः कारणं प्रधानं
२० कृतञ्च न प्रधानं जगतः कारणं गतिस्मान्मायात् २० यदि तार्किकसमय उववेदांतेष्वपि भिन्ना ।
कारणवगतिरभविष्यत् नित्यतदस्ति समानेव हि कचिच्चेतनं ब्रह्मजगतः कारणं कचिदचेतनं प्रधा ।
न कचिदस्य देवेति ततः कदाचित् प्रधानकारणवादानुरोधेनापीत्यादिष्ववगमकल्पयिष्यत् न त्वे
तदस्ति समानेव हि सर्वेषु वेदांतेषु चेतनाकारणगतिर्येषां ग्रेर्ज्वलतः सर्वादिषो विस्फुलिंगा विप्र
तिष्ठन् एवमेवेतस्मादात्मनः सर्वेषां प्राणायामात्मनो विप्रतिष्ठते प्राणोऽभ्यो देवा देवभ्यो लोक इति त
स्मादादात्तस्मादात्मनः आकाशः संभूत इति आत्मन एवेदं सर्वमिदमिति आत्मन एष प्राणो जायत इति
आत्मन कारणत्वं दर्शयति सर्ववेदांताः आत्मशब्दश्चेतनवचन इत्यवोचाम महच्च प्राप्ता एष कारणमे
तदा द्वेदांतवाक्यानां चेतनकारणत्वे समानगतिरिति च चक्षुरादीनामिव वृषादिषु अतो गतिस्मान्मायात् सर्व
संज्ञसंज्ञजगतः कारणं २० कृतञ्च सर्वसंज्ञसंज्ञजगतः कारणं अतस्तच्च २१ स्वशब्देनैव सर्वज्ञ ईश्व
रो जगतः कारणमिति श्रूयते श्वेताश्वेतसंज्ञां मंत्रोपनिषदि सर्वज्ञमौश्वरं प्रकृत्य सकारणं कारणधिया
धिरोज चास्य कश्चिज्ज्ञानितानाधिप इति तस्मात्सर्वसंज्ञसंज्ञजगतः कारणं किरणधिया नाचेतनं प्रधा
नमन्यदेति सिद्धं २१ जन्माद्यस्य यत उत्पारभ्य अतस्तच्चैव मंतैः सूत्रैर्णान्यदाहृतानि वेदांतवाक्यानि ते
षां सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वरो जगतो जन्मस्थितिलयकारणमित्येतस्यार्थस्य प्रतिपादकत्वं न्यायपूर्व

नायिपुरुषतंत्राकिंतुद्विप्रत्यक्षमप्यवस्तुतंत्रैवेतिज्ञानमेवतत्तत्तत्क्रियाएवंसर्वप्रमाणविषयव।
स्तुदेदितव्यं तत्रैतदस्ति यथाभूतं तत्रात्मत्वविषयमपिज्ञानंनचोदनातंत्रं तद्विषयाः लिङ्ग।
दयः प्रमाणप्रणयिनीत्यविषयत्वात् कुंठोभवंत्सुपलादिप्रपुक्तसुरतैक्ष्ण्यादिवत् अहे
यानुपादेयवस्तुविषयं तत् किमर्थानितर्ह्यत्मावाग्ररेद्रष्टव्यउत्पादीनिविधिह्याणानिवचना
निस्वाभावप्रवृत्तिविषयविस्वावीकरणार्थानीतिभ्रमः योहिवहिर्मुखः प्रवर्तते पुरुषंउष्टंमे
भूयात् निष्टंमेमाभूदितिचतत्रात्मंतिकंपुरुषार्थलभतेतमात्मंतिकंपुरुषार्थवांछिनंस्वाभा
विकात्कार्यकारणसंज्ञातप्रवृत्तिगोचरादिमुखीकृत्यप्रत्यगात्मश्रोतस्तया प्रवर्तयंत्मात्मा
वाग्ररेद्रष्टव्यउत्पादीनितस्यात्माज्येषणप्रवृत्तस्याहेयमनुपादेयं चात्मतत्त्वमुपदिश्यतेतुउदं
सर्वंयदयमात्मायत्रत्वस्यसर्वमात्मेवाभूततत्केनकंपश्येत्केनकंविजानीयात् विज्ञातारमरे
केनविजानीयादयमात्माब्रह्मादिभिः यदप्यकर्तव्यप्रधानमात्मज्ञानंहानापोपादानायवानभ
वतीति तत्रथेवेत्यभ्युपगम्यते अलंकारोदायसाकंयद्रुद्रावगतौसत्तांसर्वकर्तव्यताहानिःकृ
तकृत्यताचेति तत्राचप्रतिः आत्मानंचेद्विजानीयादयमस्मीतिपुरुषः किमिच्छन्कस्यकामायश
रीरमनुसंज्वरेदिति एतदुध्वावुदियान्स्यात्कृतकृत्यश्चभारतेतिचस्मृतिः तस्मात्रप्रतिपत्तिवि
धिविषयतमात्रज्ञानः समर्पणं यद्यपिकेचिदपुः प्रवृत्तिनिवृत्तिविधितच्छेषव्यतिरेकेण
केवलवस्तुवादीवेद्भासोनास्तीतितत्र ज्ञेयनिषदस्यपुरुषज्ञानन्यशेषत्वाद्योसाबुधनिषत्वे
वाधिगतः पुरुषोऽसंसारोब्रह्माद्यादिचतुर्विधद्रव्यविलक्षणस्वप्रकरणस्योऽन्यशेषोनास्ती

एव कश्चिदविद्ययात्मनेन परिगृहीतः संस्क्रियत इति श्रुतं यथा देहाश्रयचिकित्सा निमित्तेन प्रधातुसाम्ये
न तत्संहतस्य तदभिमानिनश्चास्य फलमहमयोग इति यत्र बुद्धिरुत्पद्यते संस्क्रियते एवं ज्ञानाचमन
यज्ञोपवीतादिना हंशुद्धः संस्क्रुतः इति यत्र बुद्धिरुत्पद्यते स संस्क्रियते स च देहेन संहत एव तेनैव सहं क
र्तुं प्रत्ययविषयेण प्रत्ययिना सर्वाः क्रियानि वर्तन्ते तत्फलं च स एवास्त्राति तपो रगः पिप्पलं स्वादु त्र
नम्र जन्मो भिक्षा कर्णोति संवर्णा दास्येन्द्रिय मनो पुत्रं भोक्ते स रुर्मनीषिण इति च तथा च एको देवः
सर्वभूतेषु गृहः सर्ववापी सर्वभूतांतरात्मा कर्मोध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चे
ति स परमेश्वरः शुक्रमकायमव्रणमस्त्रा विरं शुद्धमपायविद्धमिति चेतो मंत्रावनाथेयातिशयतो नित्यशु
द्धतां च ब्रह्मणो दर्शयतः ब्रह्मभावश्च मोक्षः अतोऽन्यन्मोक्षं प्रतिक्रियान्न प्रवेशद्वारं न शाकं केनचिद्
र्शयितुं तस्माज्ज्ञानमेकं मुक्ता क्रियाशं धमा ब्रह्माप्यनु प्रवेश इह नोपपद्यते ननु ज्ञानं नाम मानसी
क्रियानवैलक्षण्यात् क्रियाहिना मसायत्र वस्तुस्वरूपनिरपेक्षे चोच्यते प्रकृष्य चित्रव्यापाराधी
ना च यथा यस्यै देवतायै हविर्गृहीतस्या तत्तां ध्यायेदष्टद्वारिष्य त्रितिसंध्या मनसा ध्यायेदिति चे
दमादिषु ध्यानं चिंतनं यद्यपि मानसं तथापि प्रकृषे एव कर्तुं मकर्तुं मन्यथा वा कर्तुं शक्यं प्रकृष्या
पारतंत्र्यात् ज्ञानं तु प्रमाणजन्यं प्रमाणं च यथा भूतवस्तुविषयं प्रतो ज्ञानं कर्तुं मकर्तुं मन्यथा वा
कर्तुं मशक्यं केवलं वस्तु तत्रैव तत् न चोदनात् तत्रापि प्रकृषतं तत्र तस्मान्न मानसत्वेपि ज्ञानस्य महद्दे
वत्त्वात् यथा शुरुषो वा वगैतमाग्नि यो वा वा वगैतमाग्नि रित्यत्र योषित्यरुषरग्निवुद्धिर्मानसी भ
वति केवलं चोदनाजन्मत्वात् त्रिषु ध्यायुषतं तत्रा च यातु प्रसिद्धे यत्रो यत्रिवुद्धिर्न सा चोदनात् तत्रा

19

मूलस्थानं
प्रथमेतिहा

संबंधादुपास्यैकेन रूपेण भेदात्संयोगाद्यभेदाच्च विद्ये क्वादनियमेनेति शंसं तदिदमुच्यते संबंधादेव मन्यत्रापि यथा म
नामयत्वादिगुणविशिष्टस्यैक्यादुपास्यैकेन विद्ये क्वाद्गुणोपसंहार एव मन्यत्राप्यस्यादिसंबंधिनो ब्रह्मणः स
सत्यस्यैकत्वेन विद्ये क्वादुभयोरुभयत्रोपसंहार इत्येवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे श्री नवाविशेषात् श्री नचेतदस्ति यद्विद्ये
क्वाद्गुणोपसंहार इति कुतः विशेषात् उपास्यरूपविशेषात् ब्रह्मण एकत्वेपि एकत्रादिसमंडलस्थतयोपास्यत्वं
मितरत्रास्याधारतयोपास्यत्वमिति स्थानसंबंधित्वभेदेन रूपभेदादि ध्याभेदः नैवं शांडिल्यविद्याया उपास्यत्वा
नभिद्यते उभयत्र हृदयाधारत्वेनोपास्यत्वात् प्रतोयवस्थितिरिति श्री दर्शयति च श्री दर्शयति चास्याधारादिसाधा
र्योर्गुणानुपसंहारं तस्यैतदेवरूपं यदमुष्मस्तमित्यादिना रूपाद्यतिदेशेन स्वतो ह्यप्राप्तावतिदेशो मप्राप्त्यपेक्षया
श्रीसंभतिद्युव्याप्यपि चातः श्री तेतिरीयकुराणायनीयानां विबलेषु च ब्रह्मज्येष्ठा वीर्याः संभतानि ब्रह्माग्नेज्ये
ष्वदिवमाततान ब्रह्मभूतानां प्रथमोत्तमं ते तेनाहंति ब्रह्मणा स्यद्धि तुं क इति ब्रह्मणि ज्येष्ठानां वीर्याणां संभति
द्युव्यापि श्रीत्यादिगुणजातमात्मना तेष्वामुपासनविशेषमनारभ्याधीतानां गुणानां सर्वासु विद्यासु पसंहारि
प्राप्ते उच्यते संभतिद्युव्याप्यपीति संभतिव्याप्यपीति संमाहार इहं हत्वा देकव जावः संभत्यादिके मनारभ्याधीतम
पि अतएव स्थानभेदाच्च वस्थाप्येन सर्वत्रोपसंहर्तव्यं कथमनारभ्याधीतानां स्थानविशेषनियतत्वं स्वसाम
र्थ्यादिति ब्रूमः द्युव्यापि स्तावेह हृदयाद्युत्पत्त्या नानाचरा सुविद्यासु नोपसंहर्तुं शक्याः संभत्यादयो पितेस्त
हचारिणस्तुल्यदेशा इत्युत्पत्त्या नविषया सुविद्यास्वतंत्रोपसंहर्तव्याः शांडिल्यदहरादिविद्यास्वल्पस्थानविषया
सुध्याया न्यधिग्याः यावान्वायमाकाशस्तावानेषां तद्दृश्य आकाश इत्यादयस्तत्र तत्रोपसंहारः

त्ययश्मवशादेतदेवतदन्नमनग्नं कुरुते इति वेदने विधिप्रत्ययाभावादनग्नता संकीर्तनस्य स्तुत्यर्थतया न्वयोपपत्तेः श्रवणेन जगत्प्राप्तमनस्य
स्मृत्या चारप्राप्तत्वेन विधिप्रत्ययवत्वात् प्राणविद्यागम्या च मनोतरं विधीयत इति प्राप्ते रूमः श्रीचमनीयानामप्राणस्य वासत्वा
नुसंधानमेवेह पूर्वमप्राप्तं विधीयते कुतः कार्यरिख्यानानात् प्राप्ताख्यानादप्राप्ताख्याने प्राप्ताख्यायवत्त्वादित्यर्थः एतदुक्तं भवति
किं मेवास्य प्रपोवास्य प्रधिः परिदधति एतदेव तदन्नमनग्नं कुरुते इत्युपक्रमोपसंहारयोर्वैकल्याप्राणवासत्वाद्विपरत्वप्रती
तेराचमनस्य स्मृत्या चारप्राप्तत्वादाचमनमनुद्याचमनीयात् त्वः प्राणवासत्वा नुसंधानं विधीयते इति अतएव द्यौर्देव्ये
तस्माद्वा एतदशिष्यैः पुरस्ताच्चोपरि द्याञ्चाभिः परिदधतीत्यधिः परिधानमेवोक्तं नाचमनम् ० समान एव चाभेदात् ० वाज
सनेयके अग्निरहस्ये शांडिल्यविद्यास्मात्ता सत्यं ब्रह्मेत्युपासीता य खलु क्रतुमयो धीपुरुष इत्यारभ्य स आत्मानमुपासीतमने
मयं प्राणशरीरं भारूपं सत्यं संकल्पमाकाशमात्मानमिति तत्थातास्मिन्नेव ब्रह्मदारण्यके पुनरपि शांडिल्यविद्यास्माद्यते मनोम
योयं पुरुषो भास्वत्यं तस्मिन्नेतद्दधेयथा व्रीहिर्वायवो वास एवैष सर्वस्य वशी सर्वस्य धानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशा
स्ति यद्विदं किंचेति तत्र संशयः किमत्र विद्याभिद्यते उत नेति संशयौ दनाख्यानामविशेषेषु वशित्वाद्युपास्यगुणभेदेन रूपभेद
व विद्याभेद इति प्राप्ते उच्यते समान एवमिति यथाग्निरहस्यमनोमयप्राणशरीरभारूपसत्यं संकल्पत्वादिगुणगणाः श्रुतः
एवं ब्रह्मदारण्यके पि मनोमयत्वादिके समाने सत्यधिकस्य वशित्वादेश्च सत्यं संकल्पत्वं गुणाद्यभेदान्न रूपभेदः अतो विद्ये सं
श्रौ संसंधादेव मन्यवापि ब्रह्मदारण्यके अयं ते सत्यं ब्रह्मेत्युपक्रम्य तद्यत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्नेतद्दधेयपुरुषो यश्चा
यं दक्षिणे द्वाणि त्वुपक्रम्य आदित्यं मे उले अक्षिणि च सत्यं ब्रह्मणो व्याहृतिशरीरत्वेनोपास्यत्वमुक्त्वा तस्योपनिषद्दहति
त्यधिदेवतं तस्योपनिषद्दहति त्वध्यात्ममिति द्वे उपनिषदो रहस्यं नामनी उवाच नरो बत यास्मायेते ते किं यथा श्रुतं स्थानं वि
शेषं नियतं त्वेन व्यवस्थितं उतो भयत्रो मे अनियमं नेति संश्रयो सत्यस्य व्याहृतिशरीरस्योपास्यस्य ब्रह्मणो द्वयोः स्थानयोः

प्रा.
भा.
६८

20

अप्रवृत्तयेत्यामनेतिकथाः तैत्तिरीयाश्रवणलोमित्रश्रवणरूपेण इत्यादिकं शास्त्रायनिनश्च तेषां हरिः श्रीलोकीत्यादि
कं ऐतरेयिणस्तु महावतवास्तवमधीयते इन्द्रो वेवत्रे हत्वा महान भवदित्यादि कोपीत किं नोपि महावतवास्तवमेव
प्रजापतिर्वै संवत्सरस्तस्यैव प्राप्ता यन्महावतमिति बाजसनेपिनस्तु प्रवर्ग्य बालिणं देवाहवै सत्रं निषेदुरित्यादितत्रैसं
प्रायः किमुपनिषदारं भेद्यधीताः शुक्रं प्रविध्यशं नो मित्र इत्यादयो मंत्राः प्रवर्ग्यादीनि च कर्माणि विद्यांगमुत्तरेति किं पुनर्
विद्यांगमिति कुतः संनिधिसामानानां विद्यांगत्वप्रतीतिः यद्यपि शुक्रं प्रविध्येत्यादीनां मंत्राणां प्रवर्ग्यादेः प्रवर्ग्यताः श्रु
तिल्लिङ्गवाक्येर्वत्तवद्विषयाय च कर्मसु विनियोगो वगम्यते तथापि शं नो मित्रः सह नाववतु इत्यादौ मंत्रस्यान्यत्र विनि
योगाभावादिद्याधिकाराच्च विद्यांगत्वमवर्जनीयमिति सर्वासु विद्यासु ते मंत्रा उपसंहर्तव्या इति प्राप्ते प्रवक्ष्यमहे वेधा
द्यर्थभेदात् शुक्रं प्रविध्य ह्ययं प्रविध्यः सत्त्वं वदिष्यामि सत्त्वं वदिष्यामि अतः सत्त्वं वदिष्यं सत्त्वं सत्त्वं सत्त्वं सत्त्वं सत्त्वं
धीतमस्तु मा विद्विषाव ह इत्यादिभिर्होत्रै रभिचारार्थं यनादिष्वेवा विनियोगावगमान्त्रेण विद्यांगत्वम्
एतदुक्तं भवति यथा वेदद्वयं प्रविध्येत्यादि मंत्रसामर्थ्याद्युक्तं प्रविध्येत्यादीनामभिचारशेषत्वमेव गम्यते एवमे
व अतः वदिष्यामीत्यधीतमित्यादि मंत्रसामर्थ्यादेव स्वाध्यायं शेषत्वं शन्नो मित्र इत्यादि मंत्राणां गम्यते अतो न ते
षां विद्यांगत्वमिति शुक्रं प्रविध्येत्यादीनां प्रवर्ग्यादि ब्राह्मणानां वैदेषाद्येति वा कीर्त्यत्वारण्येन युक्तत्वं कृतः श्रीहानोत्त
पायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्यं प्रदस्तुत्युपगमवत्तदुक्तं छंदोगाश्रमनेति अष्टादशे मासि विध्य य पापं चंद्रवराह
मुखत्वात् मुच्यते त्वाशरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभि संभवानीति आथर्वणिका अतः प्राविद्यान् पुण्यपापे विध्य नि
रंजनः यत्र साम्यमुपैतीति शास्त्रायनिनस्तु तस्य पुत्रोदायमुपयंति सुहृदः साधुं कृत्यां विधत्तः पापं कृत्यामित्यादि को वि
धीतकिनस्तु तत्सु कृतं दुःकृतं धुनुते तस्य प्रियास्तथः सुकृतमुपयंति अत्रियादु कृतमिति एवं कंचिदुपपद्योहीतिः कचि

शा.

मनोमयत्वात्तथाप्यत्वादिविशिष्टस्योपास्यस्यमाहात्म्यप्रतिपादनपराः श्रीपुरुषविद्यायामपिचेतरेषामनाम्ना
नात्तन्मैत्रेयकैः पुरुषविद्याम्नात्तन्मैत्रेयकैर्विदुषोयज्ञस्यात्मायजमानः अर्धापत्नीशरीरमिधमसुरोवेदिरित्या
दिकांछांदोग्येपिपुरुषविद्याम्नायतेपुरुषोवावयत्तत्तस्ययानिचतुर्विंशतिवर्षाणीत्यादिकातत्रसंशयः किमत्रविद्या
मिधतेउतनेतिपुरुषविद्येतिनामैक्यात्पुरुषावयवेषुयज्ञावयवकल्पनसाधिनरूपैक्यामैत्रेयकैःफलसंयोगाश्च
बलात्तन्मैत्रेयकैःपुरुषविद्यामिधतेजीवतीतिछांदोग्येऽश्रुतस्यैवपुरुषविद्याफलत्वात्फलसंयोगस्याप्यविशेषाद्वैक्य
मितिप्राप्रउच्यतेउभयत्राम्नायतयोर्विद्ययोःपुरुषविद्यात्वपिपिबिद्याभिदोस्तैवकुतःइतरेषामनाम्नानात्
एकस्यांशाखायांमैत्रेयकैःनाम्नानांगुणानामन्यत्रानाम्नानात्तथाहियस्यायंप्रातर्मध्यंदिनंचतानिखनान्नीत्याद
यस्तैत्रेयकैःआम्नाताःछांदोग्येऽश्रुतत्वेननाम्नायतेत्रेधाविभक्तेपुरुषायुर्ध्वंछांदोग्येऽश्रुतत्वेनकल्प्यतेछां
दोग्येऽश्रुतानामाशिवादीनांदाहादित्वकल्पनंमैत्रेयकैःनकृतंयजमानपत्न्यादिपरिकल्पनंचान्यथाश्रुतोक्तं
मुमयत्रमिधतेतथाफलसंयोगोपिमिधतेमैत्रेयकैःहिरण्यंउवाकैःब्रह्मणित्वामहसग्रीमित्यात्मानंयुंजीतेतिब्रह्म
विद्यामभिधायतेफलत्वेनब्रह्मणोमहिमानमाप्नोतीत्युक्तातस्यैवविदुषइत्यादिनाम्नातापुरुषविद्यातस्यैव
ब्रह्मविदुषोयज्ञत्वकल्पनमितिगम्यतेअतोब्रह्मविद्यांगत्वात्ब्रह्मप्राप्तिरेवात्रफलंफलवत्तन्निधावफलंतदंगमिति
चमायात्तैत्रेयकैःनाम्नातापुरुषविद्याब्रह्मविद्यांगमितिगम्यतेछांदोग्येऽश्रुतत्वायुःप्राप्तिफलापुरुषविद्येत्युक्तंअतो
रूपसंयोगयोर्भेदाद्विद्याभिदोस्तैकत्राम्नातांगुणानामितरत्रानुपसंहारःश्रीवेद्याद्यर्थभेदात्०आद्यर्वाणिभ
उपनिषद्गोत्रंमैत्रेयकैःप्रविध्यहृदयंप्रविध्यैत्यहोर्ध्वंयजमानोयतेसामगाश्चरहस्यब्रह्मणारंभेदेवसवितःप्रसुवेय

शा.भा.
ल.
६६

२१

गच्छद्विस्तारोर्ध्वोर्विकल्पः समाश्रयितव्यः सच संभवत्वांगतो न मुच्यते तदुक्तं पूर्वस्मिन्कांडे अपितु वाक्यशेषस्यादम्याप्यत्वा
द्विकल्पस्य विधीना मेकदेशत्वादिति तदेवं कुबलस्य नोपायनवाक्ययोरेकवाक्यत्वात् केवलस्य हानस्य केवलस्य चोपा
यनस्यासंभवाच्चिकल्पो नोपपद्यते कोपी तकिनामुभयमात्रमविशेष्युनः प्रवणत्वेन प्रतिपत्तयेदादविभक्तं श्रीसं
पश्येत्तर्ज्याभावात्तथा ह्यन्ये सुकृतदुष्कृतयोर्हानमुपायनं च सर्वसुविद्यामुचितनीयमित्युक्तं तच्चानं किं देहवियोग
काले देहादुक्ता तस्या ध्वनिच उत देहवियोगकाल एवेति विशये उभयत्रेति पुक्तं उभयथाश्रुतत्वात् एवं हि को
पीतकिनः समामनेतिस एतं देवयानं पंथानमापद्याग्नि लोके गच्छतीत्युपक्रम्य स आगच्छति विरजानदींतांभ
न सात्येति तत्सुकृतदुष्कृते धुनत इति श्रुत्वा कोऽप्युनि सुकृतदुःकृतं हानं प्रतीयते तांतिनस्तु अश्वश्वरोमाहि
विध्ययापेवंद इव शोर्मुखात्समुच्य धत्वा शरीरं मकृतं कृतात्मा बल लोकमभिसंभवानीत्यत्र नु देहवियोगका
ल एवेति प्रतीयते शाखायन केपितस्य पुत्रादायमुपयंति सुहृदः साधु कृत्याद्विधंतः पापकृत्यामिति पुत्रेषु दाय संकां
तिसमकालं सुकृतदुःकृतं संक्रमणं श्रयमाणं देहवियोगकालमिति गम्यते अतः सुकृतदुष्कृतयोरेकदेशो देहवि
योगकाले हीयते प्रोच्यत्वध्वनीति प्राप्नुयते सोपराय इति सोपराये देहाय क्रमण काल एव विदुषः सुकृतदुःकृते नि
रवशेवं हीयते कुतः तर्ज्याभावात् विदुषो देहवियोगात्पश्चात्सुकृतदुष्कृताभ्यां नरित व्यभोगाभावाच्चिद्याफलभू
तत्र ह प्राप्तिव्यातिर केला हि सुकृतदुष्कृताभ्यां भोक्तव्ये सुखदुःखेन विद्यते तथा ह्यन्ये देहवियोगादुद्धं बल प्राप्तिव्यति
रिक्तं सुखदुःखोपभोगाभावमधीयते अशरीरं वा व सतं न प्रिया विद्येष्ट प्रात एष संप्रसादो समाच्छरीरात्समुत्थाय चरंज्जो
तिरुपसं द्यस्तेन रूपेणाभिनिव्यद्यते तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षे अथ संपत्त्य इति च श्री छंदत उभयाविरोधात्
एवमर्थस्वाभावात्सुकृतदुष्कृत हानिकाले बध्ते सत्युभयाविरोधेन प्रकृतेरर्थ स्वभावस्य वा विरोधेन छंदतो यथेकं द

सामर्थ्यात्समुच्चयेति सर्वदोषानुसंधानं स्यात्तच्च कोषीतकिंवाक्येनेव सिद्धमित्यत्राज्ञान ३८:६

हृप्रियाप्रियेभुतप्राप्तिः क्वचिदुभयंच श्रुतं तदुभयमेकैकविधायोऽतमपि सर्वविधांगमास्येयं सर्ववस्तुविधानिष्टस्या
पि वस्तुप्राप्तिवतः पुण्यपापप्रहाशस्यावश्यं भावित्वात् प्रहाशविषयत्वाच्चोपायनस्य तच्चिंतनं च विधीयमानं सर्व
विधांगं भवितुमर्हति तत्रेदं विचार्यते हानिचिंतनमुपायनचिंतनमुभयचिंतनं च विकल्पेन उपसंख्येयैरनृवा
किं मुक्तं विकल्पेन नितिकुतः पृथगाह्वाने मनर्थकमेव स्यात् अतो नेकज्ञानस्य विकल्प एव प्रयोजनं न चाधि
तमे देन परिहर्तुं शक्यं अनेकज्ञानमविशेषपुनः अत्र लोभध्वेतमेदपरिहाय्यं अत्र तु हानिरिव द्वयोः शाख
योरुपायनमेव चैकस्यानत्र विद्याभेदेन व्यवस्थापयितुं शक्यं सर्वदोषभूतमिदमनुसंधानमित्युक्तत्वात् अत्रेदमु
च्यते हानौ तस्यायनशब्दशेषत्वादिति तु शब्दः पक्षव्यावर्तयति हानाविति प्रदर्शिनार्थं केवालायां हानौ केवले चोपा
यने श्रूयमाणे तयो रितरेतरसमुच्चयो वश्यं भावी कुतः उपायनशब्दशेषत्वात् उपायं शब्दस्य हानिवाक्य
शेषत्वात् उपायनवाक्यस्य हि हानिवाक्यशेषत्वमेवोचितं विदुषा त्यक्तयोः पुण्यपापयोः प्रदेशस्थानवाचित्वा
दुपायनवाक्यस्य प्रदेशांतरात्मा तस्य वाक्यस्य प्रदेशांतरात्मा तवाक्यशेषत्वे हृदांता उपन्यस्यते कुशाश्वत्थदस्तुसु
यज्ञानवदिति कोषीत किन्तु कुशाश्वत्थानस्य त्यागस्यामर्न निष्ठा व्यायनिता चोदुबध्यः कुशाश्वत्थवाक्यं सामान्येन वान
स्यत्यत्वेनावगताः कुशाश्वत्थानस्य त्यागस्यामर्न निष्ठा व्यायनिता चोदुबध्यः कुशाश्वत्थवाक्यं सामान्येन वान
विशेषेण देवासुराणां चंदसां प्रसंगे देवसंघादिसुर्वमिति वचनं क्रमविशेषप्रतिपादयत्तद्वाक्यशेषतां गच्छति तथा
हिरण्येन चोदुशिनस्तोत्रमुपाकरोतीत्यविशेषेण प्राप्तस्य समसस्य चोदुशिनस्तोत्रमुपाकरोतीति विशेषविषयं
यद्वाक्यतद्वाक्यशेषत्वमजते तथा अत्यन्त उपगम्यतीत्यविशेषप्राप्तस्य नाध्वय्युपगम्येति वाक्यमनध्वय्युविषय
तामवगमयत्तद्वाक्यशेषत्वमिति एवमाभावेन जतमर्थं विशेषेण व्यवस्थापयितुं हानस्य वाक्यस्य तच्छेषत्वमनभ्युप

धुषिते ३

भक्तगवने

श्रीमतेरामानुजाय नमः श्रीसत्यनवकाशदोषप्रसंगइति चेन्नान्यस्य सत्यनवकाशदोषप्रसंगत श्रीप्रथमे ध्याये प्रत्यक्षादिप्रमा
 णगोचरादचेतनात्तत्संस्थादियुक्ताच्चेतनादर्थान्तरभूतं निरस्त निखिलाविद्याः पुरुषार्थगंधमनेतज्ञानानंदैक
 तानमपरिणितोदारगुणसागरं निखिलजगदेककारणं सर्वान्तरात्मभूतं परंब्रह्मवेदान्तवेद्यमित्युक्तं अनन्तरमस्या
 र्थस्य संभावनीयं समस्तप्रकारदुर्धर्षणत्वप्रतिपादनाय द्वितीयो ध्याय आरभ्यते प्रथमं तावत्कापिलस्मृतिविरोधादेव
 न्नानामतत्परत्वमाशंक्य तन्निराक्रियते कथं स्मृतिविरोधाच्छ्रुतेरन्यथत्वं उक्तं हि विरोधे त्वनपेक्षं स्यादिति श्रुतिवि
 रुद्धाया स्मृतेरनादरणीयत्वं सत्यं ओदुवरीं स्य द्यो जायतीत्यादिषु स्वत एवार्थनिश्चयसंभवात्तद्विरुद्धा स्मृतिरनाद
 रणीयेव इह तु वेदान्तवेद्यस्य तत्त्वस्य दुरवबोधत्वेन परमर्षिप्रणीतस्मृतिविरोधे सत्ययमर्थ इति निश्चयायोगात् स्म
 र्त्वा श्रुतेरतत्परत्वोपपादनमविरुद्धं एतदुक्तं भवति प्राचीनभागोदित निखिलाः भुदयसाधनभूताग्निहोत्रदशीधर्मा
 मासज्योतिष्मादिकर्माणि यथावदभ्युपगम्यता श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणैश्च प्रसूतं कपिलमित्रादिवाक्ये
 राप्रत्वेन संकीर्तितेन परमर्षिण कपिलेन परमनिः श्रेयसतत्साधनावबोधित्वेनोपनिबद्धस्मृत्युपबृंहणेन वि
 नाः त्वश्रुतेर्ममतिभिर्वेदान्तार्थनिश्चयायोगाद्यथा श्रुतार्थग्रहणे चाप्रणीताया साख्यस्मृतेः सकलाया
 एवानवकाशत्वप्रसंगाच्च स्मृतिप्रसिद्ध एवार्थो वेदान्तवेद्य इति बलादभ्युपगमनीयमिति न बवाच्यं मन्वादिस्म
 र्तीनां ब्रह्मेककारणत्ववादिनीनामेवं सत्यः नवकाशदोषप्रसंगइति धर्मप्रतिपादनद्वारेण प्राचीनभागोपबृंहण ए
 व सावकाशत्वात् अस्यास्तु कृत्स्नायाः तत्त्वप्रतिपादनपरत्वान्न प्यानभ्युपगमेऽनवकाशत्वमेव स्यात् तद्विरमाशं

शास्त्रक मीमांसाभाष्यसामुद्रिकविरचितम्

तद्धर्मीशविंदीकरणेन सावकाशत्वं परब्रह्मभूतपरमपुरुषाराधनत्वेन धर्मी न्विदधती नामेतासासारा
ध्वभूतपरमपुरुषप्रतिपादनाः भावे सति तदाराधनभूतधर्मप्रतिपादनाः संभवात् तथाहि परमपुरुषाराधने
रूपता सर्वेषां कर्मणां स्मर्यते यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं तत्स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानवः
ध्यायन् नारायणं देवं स्नानादिषु च कर्मसु ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेहावर्त्तते पुनः ये स्वकर्मपरे नीयन्ते रा
राधितो भवान् ते तरे त्यखिलामेतो मायामात्मविमुक्तय इति न चैहिका मुष्मिकसांसारिकफलसाधनकर्मप्र
तिपादने नैतासावकाशत्वं यतस्तेषामपि कर्मणां परमपुरुषाराधनत्वमेव स्वरूपं यथोक्तं येऽप्यन्यदेवताभ
क्ता यजेतेश्वरान्विताः तेऽपि मासेव कौंतेय यजेत्यविधिपूर्वकं अहं हि सर्वं यजानां भोक्ता च प्रभुरेव च न तु मामभि
जानन्ति तत्त्वेनातश्च वैति इति तस्या घटैस्त्वमिज्यसे नित्यं सर्वदेवमया च्युतहव्यकव्यभुगे कस्त्वपि देवस्वरूप
धृतिश्च यदुक्तमभिप्रस्तुं कपिलमिति कपिलस्याप्रतया संकीर्त्तनात् तस्मै त्वनुसारेण वेदार्थव्यवस्थाप
नं न्यायमिति तदमतकं ह स्पतेः श्रुतिस्मृतिषु सर्वेषामतिशयितज्ञानानां निदर्शनत्वेन संकीर्त्तनात् तत्प्रणीते
नलोकाय तेन श्रुत्यर्थव्यवस्थापनप्रसङ्गे रिति अथ स्यात्कपिलस्य स्वयोगमहिम्नावस्तुयाथात्म्योपलब्धे
स्तस्मै त्वनुसारेण वेदार्थव्यवस्थापयितव्य इति अत उत्तरं पठति श्री इतरेषां चानुपलब्धेः श्री चशब्दस्तु
शब्दार्थः चोदिताशोका निवृत्त्यर्थः इतरेषां मन्वादीनां बहूनां स्वयोगमहिमसाक्षात्कृतपरापरतत्त्वायायात्मा
नानिखिलजगत्मेव जभूतस्ववाक्यार्थतया यदे किंचन मनुरवदत्तं मेव जमित्यादि श्रुतिप्रसिद्धानां कपिल

कते स्म तनव काश दोष प्रसंग इति चेदिति अत्रोत्तरं न । त्वस्मत्तनव काश दोष प्रसंग इति अन्याहि मन्वादि स्मृत
 यो वल्लैककारतां वदंति यथाह मनुः आसीदित्तमो भूतमित्यारभ्य ततस्त्वयं भूगवान्वाक्को व्यंजयन्निदं
 महाभूतादिवक्तो जाः प्रादुशसीत्तमो नुदः सौमिध्यायशरीरात्त्वात्ति स्मृत्तुर्विविधाः प्रजाः अथ एव ससर्जो दो
 तासु वीर्यमुपासृजदिति भगवद्गीतासु च अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तस
 र्वं प्रवर्तते इति च तथा च महाभारते कुतः सृष्टमिदं सर्वं जगत्स्थावरजंगमं प्रलये च कं मभ्येति तन्मे ब्रूहि पितृ
 महेति पृष्ठ आह नारायणो जगन्मूर्ति रनं तात्मा सनातन इति तथा तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजस
 तम अव्यक्तं पुरुषे बलान्निः क्रिये संप्रलीयत इति च आह च भगवान्पराशरः विष्णोस्स कासादुद्भूतं जगत्त्रै
 वं च स्थितं स्थिति संयमकर्त्ता सौ जगतोऽस्य जगच्च मरुति आह चापस्तं वः पूः प्राणिनः सर्वं गुहाशयस्या हन्यमानस्य वि
 कल्मषस्य इत्यारभ्य तस्मात्कायाः प्रभवन्ति सर्वे मूलं शाश्वतिकस्य नित्य इति यदि कपिलस्मृत्या वेदान्तवाक्यार्थ
 व्यवस्था स्यात्तदेतासां सर्वसां स्मृतीनामनवकाशत्वरूपो महानयं दोषः स्यात् अयमर्थः यद्यपि वेदान्तवाक्याना
 मतिक्कांतप्रत्यक्षादिसकलैतरप्रमाणसंभावनाभूमिभूताः पूर्वाप्रतिपादनपरत्वात्तदर्थं वैशद्याया ल्यश्रुतानां
 प्रतिपत्त्या तदुपबं हणमपेक्षिते तथापि तदर्थं नुसारिणीनामा प्रथमप्रणीतानां वकीनां स्मृतीनां तदुपबं ह
 णाय प्रवृत्तानां मनवकाशतामा प्रसंगीदिति श्रुतिविरुद्धार्थकपिलस्मृतिरूपे दंतीया उपबं हणं च श्रुति
 प्रतिपन्नार्थविशदीकरणं तच्च विरुद्धार्थया स्मृत्या न शक्यते कर्तुं न चैतासां स्मृतीनां प्राचीनभागादि